

К21

АНА ТИЛ

2

Къараланы Л. И., Элкъанланы М. К.

АНА ТИЛ

АЛ ШКОЛНУ ЭКИНЧИ КЛАССЫНА ОКЪУУ КИТАБ

ЮЧЮНЧЮ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1977

КЪРАЧЪ АНЛА

карач. 2014 г.

Каравай-Черкеская
О. Я
Библиотека

Октябратланы джашаулары бла ишлери.

Насыбды ишлеген.

Къалай насыбды ишлеген!
Къолгъа къалам алыб джазгъан.
Балта алыб отун джаргъан,
Юйню кирпичлерин тизген—
Къалай насыбды ишлеген!
Сюрме бла агъач джоннган,
Джангы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген —
Къалай насыбды ишлеген!
Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,
Джайлыкълада сюрюу кютген —
Къалай насыбды ишлеген!
Эрлай кийимин кийиб,
Эртденнгиде ашаб, ичиб,
Хайт деб, ишге тебреген —
Къалай насыбды ишлеген!

Кзулийланы Къайсын.

1. Ишлеген нек болады насыб?
2. Кесигиз юйде не ишлегенигизни юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: къалам, сюрме, насыб.

Нарт сёз: „Ишлемеген — тишлемез“.

Ишленген джашчыкъ.

(Хапар.)

Салих хар ким да джаратхан джашчыкъды. Аны тиширыула бла саламлашыб озгъаны, кесинден уллугъа болушуучусу, гитчеге, уллугъа да ариу сёлешуучюсю ючюн, адамла бек разыдыла. Ол, машиналада неда клубда, адам джыйылыучу башха джерде юсюне кесинден тамада барса, олтургъан орнун анга бермей къоймагъанды. Ма аны ючюн адамла анга, атасына, аны окъутханлагъа да улуу бюсюреу этедиле.

Салих школда, кеси иги окъугъан бла къалмай, нёгерлерине да болушуб, разы этеди. Ол, юйде дерслерин этгенден сора, баш бурмай, башха ишлени да толу этеди.

Бир кюн Салихни атасы, аны атха миндириб, хоншу элде тюкеннге ийди. Алая Салих кечигиб къайтды.

— Былай кёб нек къалдынг, Салих? — деди атасы.

— Мындан ары бара, бир къартха тюбедим, — деди Салих. — Аны атыма миндириб, юйюне дери элтиб, тюкеннге баргъанма. Андан бери келе да, ауур корзинасы бла бир тиширыугъа тюбедим. Корзинасын аллыма алыб, тиширыу бла тенг келе, кечге къалгъанма, — деб Салих атасына къарады.

— Иги этгенсе, — деб атасы анга бюсюреу этди. — Сен бир жесек хатер этгенликге, сеннге джукъ да болмаз. Ишленген деген сёз атха миндирген кибикиди. „Хурмет этген хурмет кёрю“ деб сёз барды. Аны унутма, — деди.

Аппаланы Билал.

1. Салихни хар ким нек джаратады?
2. Аны иги халилерини юсюнден хапар айтыгъыз.

Нарт сёз: „Адебинги къатла, намысынгы сакъла“.

Октябратчыкъ.

Октябратчыкъ болдунг эсе,
Къалай уллу ёсгенсе.
Болушалла пионерле —
Сен да аны эслейсе.

Кеслерини джолларына
Салыр ючюн ма сени,
Окъталла, ойнаталла,
Юретелле хар нени.

1. Октябратла кимледиле?
2. Назмуну азбар этигиз.

Китаб.

Сен кирсенг бизни юйге,
Меннге бир къууанч келеди.
Бетлеринги ачханлай а,
Ариу нюрюнг тёгюледи.

Сен элтесе кюн батханнга,
Келтиресе кюн чыкъгъаннга,
Не болгъанын тыш къралда
Ангылатаса ариу халда.

Шаманланы Медиха.

Аслан.

Аслан, танг атханлай къобуб, кийинди. Анасын уятыргъа къоркъуб, китабларын излеб тебреди. Джангы китабла, аланы сейир суратлары анга джукъу бермей тургъанлы иги кесек болады. Добар, джандракёз джашчыкъ быйыл школгъа биринчи

кере барлыкъды. Сары къубас сумкасына джангы китабларын джыйыб, джастыкъны тюбюне салыб тургъанын кёрюб, анасы къайры эсе да терен джашыргъанды. Аслан школгъа хар кюн сайын тебрейди.

— Тохта, алкъын окъуу башланмагъанды, энтда сау ийыгъынг барды,—деб бир-эки кюнню тыйды. Болмагъанында:— Тамблагъа дери бир тёз. Эртденбла мен кесим элтirme,—деб башын алды. Анасы айтхан „эртден“ юч кере озду.

— Анам,—деб Аслан, бетин, къолун да джуумагъанлай, кёзлерин ууа, орундукъ аягъындан, илгендирмезча, аз таууш этди.

— Биягъы тынчджатмаз, къобубму айланаса?! Не этейим мен сеннге?! Китабла алама деб, башыма пелах салыб къойдум да! Джат да къал дейме да, джашаусуз! Сенден не кече, не кюн тынчлыкъ къалмады. Башымы суугъа атарыкъ этдинг,—деб анасы башын джуургъан бла джабды. Аслан джыйгъычны къармады, къюр башларына къарады. Кийим шкафны эшикчигин тартыб кёрдю, алая ачалмады. Аны ачхычын анасы кесини джастыгъыны тюбюне асыраргъа ёч эди. Аслан, аны эсине тюшюрюб, тюб эринчигин къабыб, сары джылтырауукъ чурукъларыны бурунлары бла атлай, орундукъну къатына келди. Кёк дарий джуургъан акъырын кёлтюрюлюб, ызына чёге, дагъыда биягъынлай, кёлтюрюлгенине къараб туруб:

— Джукълайды,—деб джастыкъны къыйырына къолчугъун джетдирди. Андан да батыр болуб, джастыкъны мюйюшюн ёрге кёлтюре башлагъанлай, анасы, башын ачыб:

— Не кыскынык кирди санга? Кёзюм къалкъыугъа кетиб тебреген эди. Сеннге налат болсун, адамгъа тынчлыкъ берлик тюлсе,—деб къыджырагъанында, Аслан, кёзчюклерин джандырыб:

— Школгъа тамбла барлыкъса, дей эдинг да!.. Мен школгъа хазырланама,—деб джыламсырады.

— Насыбынг алай болсун, окъуб дунияны сен бери аудурлукъ болурса!.. Къайсы устазгъа баш ауруу болуб къошулукъса, къайдам... Школгъа тебрерге энтда сау эки кюнюнг барды. Болгъанны дынгырдатыб айланма да, тауукъ орунну эшигин ач, сен

да бир джукъгъа джара, хайырсыз, — деб, сол къабыргъасындан джатыб, биягъы джууургъанны юсюне тартды. Аслан, эринчиклерин кѣбдюрюб, къашчыкъларын туюб, джукъ айтмай, чыгъыб кетди.

Хубийланы Осман.

1. Аслан къайры ашыгъады?
2. Анасы Асланига не айтады?
3. Сен кесинг школгъа биринчи кере къалай келген эдинг?

Гитче комбайнер.

Алты джылында
Азмыч Муратчыкъ
Термиле турду
Ишлерге бир джукъ.

Юйде мюйюшге
Джыйгъанды хырла,
Темир кесекле,
Агъач умурла,
Изолентала,
Асбест къагъытла —
Джангы машина
Ишлерча затла.

Атасы Даут —
Уста комбайнер —
Алды Муратха
Бир хауа лайнер.

Джашчыкъ саугъагъа
Бек таукел тийди,
Чачыб кѣрюрге
Не чакълы суюдю.

Чачды, алая
Джыялмай къалды.
Сора атасы
„Конструктор“ алды.
Комбайн болду
Ишлерик заты.
„Комбайнер бала“ —
Муратны аты.

Чотчаланы Магомет

Кел, кел, ойнайыкъ.

Кел, кел, ойнайыкъ,
Былай соруу сорайыкъ:
— Игимисе тенгеге,
Окъуймуса „бешлеге“?

— „Бешсиз“, тенгсиз туралмам,
Аны билсин хар адам!

Кел, кел, ойнайыкъ,
Былай соруу сорайыкъ:
— Джумушха уа къалайса,
Юйде неге джарайса?

— Хар бир ишге эс ийиб,
Этиученме бек суююб!

Кел, кел, ойнайыкъ,
Былай соруу сорайыкъ:
— Чемерлигинг азмыды,
Тырмашуунг бармыды?

— Джырлай, тепсей, чыныгъа,
Саналама алчыгъа!

— Сора, тенгим, ма бизге —
Сеннге эмда ма меннге —
Октябрёнок деген ат
Келишеди аламат!

Джаубаланы Хусей.

Биз пионерле боллукъбуз.

Бизни октябрят къауумда — бизни джулдузчукъда — бешеулен барбыз. Валя, Суюн, Инал, Фатима, мен — Мурат. Барыбыз да тенгчиклебиз. Йги окъуб, джумуш этиб, ариу къылыкълы болуб, къууанчлы джашайбыз. Бирге ойнайбыз, сурат салабыз, бир-бирбизге болушабыз.

Мен алгъы бурун иги окъуялмай эдим. „Ючлерим“ кёб эдиле. Тенгчиклерим болушхандыла да, энди „бешле“ алама.

Биргелей хар неге да юренирге тынчды. Валя бла Фатима бизни орусча, абазача тепсерге юретгендиле. Суюн бла Инал а ногъай, черкес таурухланы, джомакъланы джазыб бергендиле. Мен да тенгчиклериме „Минги Тау“ деген джырны къарачайча юрете турама.

Каникуллада биз сабий садда — алгъын кесибиз джюрюуюю садикде — концерт кёргюзюрюкбюз. Гитче сабийчиклеге джырларыкъбыз, тепсерикбиз, таурухла, джомакъла айтырыкъбыз.

Ол сабийчикле да, бизнича, октябрятла болургъа сюедиле. Биз а пионерле болургъа хазырланабыз. Бу затда джулдузчугъубузгъа Осман болушады. Ол пионерди, бизни юретиуюю.

Джаубаланы Хусей.

Хурметли къач джетди.

Къач.

Саргъаласа, хурметли джер.
Кюйюз кибик чегетде,
Тыялмайын чапракъларын,
Чайкъалалла терекле.

Шоркъалы Къобан, таркъая,
Джагъаларын ачады.
Алтын кюн да, ашыкъгъанча,
Замансызлай батады...

Берекетли, туугъан джерим,
Сюеме хар чагъынгы, —
Юйюрюнге кенг джайгъанса
Огъурлу къучагъынгы.

Хубийланы Осман.

1. Къачны юсюнден хапар айтыгъыз.
2. Назмуну кесгин окъургъа юренигиз.

Сёзлюк: джылны чакълары, таркъая.

Колхоз бахчала.

Бизни колхоз кёб тюрлю ууакъ урлукъ битдиреди. Турмадан, быхыдан, нашадан башлаб, къудоругъа, къобустагъа дери аны тюзлеринде битмеген кёгет джокъду.

Бизде чынг алгъа айлыкъ турмала джетедиле. Аланы ашаб бошагъынчы, быхы, сохан джетедиле. Аланы хантха къошсанг, бек иги болады.

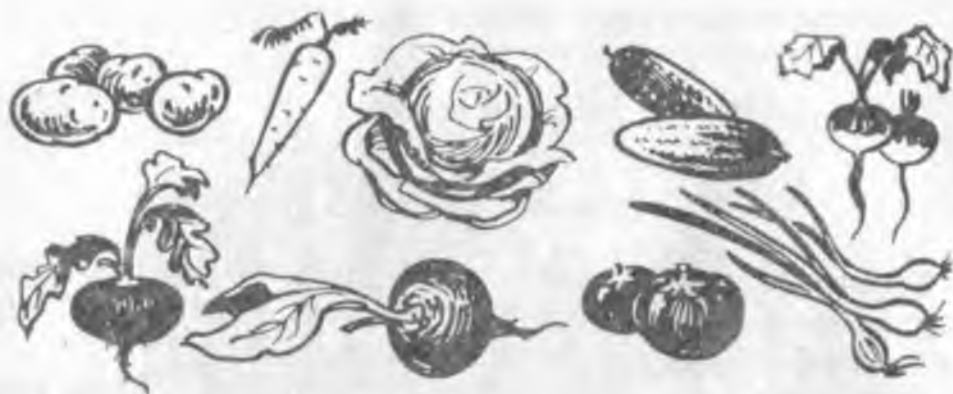
Былай бла ууакъ урлукъ, бирини ызындан бири джетиб, къралгъа сатарыбызны да сатыб бошаб, колхозчулагъа да уллу хайыр тюшеди.

Элден узакъ болмай колхоз къаб, наша салгъанды. Аланы тёбен жанларында талада, учу-къыйыры болмагъанча, сохан, тюр къобуста тахтала джашнайдыла. Сентябрь ай бошалды. Къабла сойланадыла. Помидорла, шибижиле къызарыб энишге салынадыла.

Бу уллу битимни ариу джыйыб, колхозчула татлы хантла этедиле. Къышха да кёб къойгъандыла, къобуста, наша, помидор тузлагъанбыз. Турманы, соханны, сарсмакъны, тюр къобустаны джер юйде асырагъанбыз.

Байрамукъланы Д.

1. Колхоз бачхада не затла битедиле?
2. Колхозчула къаллай кёгет урлукъ саладыла тахталада? Кёгетле бла къалай хайырланадыла?
3. Къышха сиз къайсы кёгетлени тузлайсыз?
4. Сиз кёгетледен къаллайларын билесиз?
5. Школ бачхада сиз къайсы кёгетлени битдиресиз?
6. Сен джашагъан джерде колхоз къаллай урлукъ салады? Анда ким ишлейди? Сиз колхозгъа не бла болушасыз? Бу соруулагъа толу джууабла джарашдырыб, хапар айтыгъыз.

Этерге иш. Бу башында суратлары болгъан кегетледен адам къайсыланы ашагъанын айтыгъыз.

Айтыллыкъ сёзле: тюблерин, чапракъларын.

Эл берген джомакъ: „Къат-къат тонлу, къарыш бойлу“.

Къачда.

Алтын чачха белене,
Чегет кийим тешеди,
Чапрагъы тюбюне
Дженгил-дженгил тюшеди.

Къалын терек бурмала
Джукъа-джукъа кёрюнюб,
Къыбла таба турнала
Барадыла юрюлюб.

Хансла къатыб, саргъала,
Сыртла къаудан болдула,
Сууукъ джерден къаргъала
Бери келиб къондула.

Къулакъ суула, шоркъала
Лахорларын тыйдыла,
Тау ауушла, аркъала
Джангы къарны джыйдыла,
Кюн, джылыусуз джарыта,
Бек ашыгъыш батады,
Кърау, сыртны агъарта,
Къышдан хапар айтады.

Джаубаланы Хусей.

1. Къачхы табигъатны суратлагъыз.
  2. Къачда адамланы ишлерини
восюнден хапар айтыгъыз.
  3. Назмуну азбар этигиз.
- Сёзлюк: лахор, аркъа.

Джелчик.

Къачны джели келгенди,
Орамланы сибире,
Джайгъа къора дегенди,
Хорларыгъын билдире.

Сары кийим киедиле
Арбазлада терекле,
Джылы джерге иедиле
Шохчукъларын сабийле.

Омакъ болуб барады,
Ойнай-кюле, сабийчик,
Бетчигине урады
Тауладан келген джелчик.

Аны школу сакълайды,
Джарыкъ юйле джасалыб,
Къабыргъадан къарайды
Ленинибиз ышарыб.

Хубийланы Назир.

Къачхы табигъатны суратлагъыз.

Пионер джыр.

Сабий къауум къуралыб,
Пионерле болабыз,
Ленин айтхан джол бла
Окъуу, къылыкъ алабыз.

Биз къуралгъан тизгинге
Кёбле талпыб кирелле,
Джашчыкъла бла къызчыкъла
Халибизни билелле.

Ёсюмюбюз хар заман
Тыйылмаз, не аз болмаз;
Пионерни мураты
Толу болмайын къалмаз.

Къара атаргъа, джюзерге,
Чынгаргъа, чабаргъа,
Артха къалмаз бизни тёлю
Окъуу юлюш табаргъа.

Эй, пионер, пионер,
Ал байракъны къолунга!
Кесинг кибик сабийлени
Тартчы баргъан джолунга!

Бостанланы Хасан.

1. Пионерле кимни джолунда ёседиле?
2. Пионерге кирир ючюн, не этерге керекди?
3. Сизни школда пионерлени юсюнден хапар айтыгъыз.

Октябрны къууанчы.

7 ноябрь—уллу байрам.

Биз барыбыз сакълаб тургъан кюн—Уллу Октябрь революцияны кюню келди. Байрам кюн уллу, гитче да эртденбла эртде къобадыла, омакъ кийинедиле. Хар юйде Къызыл байракъла тагъадыла.

Атала бла анала джашчыкъла бла къызчыкълагъа хапар айтадыла. Сабийлени джюрекчиклери къууанады, кѣзчюклери джарыйды. Эм иги затла аланы эслерине тюшедиле. Дженгил ёсюб, кючлю, билимли, джигер адамла болургъа, джигитлик ишле этерге ким суймейди сабийлени арасында! Бири, таякъны алыб, къой сюрююню ызындан мийик таулагъа чыгъаргъа, андан энишге къараб, ариу эллени, терен ёзенлени, шоркъалы сууланы, сыйдам джолланы, джашил чегетлени, къалын битген сабанланы кѣрюрге талпыйды. Экинчи, къанатлы кемеге къонуб, булутланы джырыргъа излейди. Ючюнчю, тракторгъа миниб, джер сюрюрге суюди.

Гитче шохчугъум, сен да талпый болурса, халкъгъа джарарча, атынг айтылырча, бир уллу игилик этерге! Сейир тюлдю ол. Бизни къралда суйген ишин этерге хар адамны мадары барды. Иги окъуб, терен билим алыргъа керекди, алай этер ючюн.

Алгъын заманлада халкъны аллай эркинлиги болмагъанды. Ол эркинликни, джангы джашауну бизни халкъгъа Октябрь революция бергенди. Ма ол кюн, ноябрны джетисинде Россияны ишчилери бла эллилери, къолларына сауут алыб, къобхандыла. Халкъны унукъдуруб, хакъын ашаб тургъан капиталистлени къыстагъандыла. Андан бери бизни къралда хар зат халкъны къолундады, аны эркинлигиндеди.

Уллу байрамны кюнюнде Наурузну атасы оюулу суратлары болгъан альбом алгъанды саугъагъа, анасы уа сыбызгъы келтиргенди.

Фатимагъа да алгъандыла саугъала—гитче къобузчукъ бла оюнчакъ итиу.

Науруз бла Фатима, аталары къатыш фермагъа барыб, ийнек-леге къарадыла да, андан сора демонстрациягъа кетдиле. Совхозну ишчилери, школда окъугъан сабийле, устазла барысы джыйылгъандыла анда. Къобуз согъулады, джашла харс урадыла, тепсейдиле. Арлакъдагъыла джырлайдыла, джырлайдыла. Адамланы бетлери джарыкъды, къууанчлыды. Хар ким бир-бирин байрам бла алгъышлайдыла. Атала бла анала сабийлерине резин шарчыкъла, къызыл байракъчыкъла аладыла.

Сабийле, тамадала бла бирге, эл Советни аллындагъы площадда трибунаны къаты бла озадыла.

Баучуланы Л.

1. Джетинчи ноябрь къайсы байрамны кюнюдю?
2. Сабийле бла джашла къаллай игилик-леге талпыйдыла? Сен а?
3. Кёб джылланы мындан алда 7 ноябрда къаллай иш болгъанды?

Таулуну ауузундан.

Ол таш ёзенде—
Мутхуз гёзенде,
Мен бир джарлы таулудан туудум.
Джалчылыкъ бла,

Малчылыкъ бла
Аягъымы чабыр бау бууду.
Къолумда таякъ,
Джап-джалан аякъ,
Хар кюн сюрюу ызындан кетдим.
Къыш боранлада,
Къая ранлада
Къалтырай, титирей къой кютдюм.
Хей, озгъан заман!
Инджитиб тамам,
Сен мени бла кёб ойнадынг.
Бойнумдан бууб,
Къанымы къуюб,
Сан-санымы эздинг, чайнадынг.
Бютеу ишчиле,
Кючлюк чекгенле
Къалмай бу ишге кёз ачдыла.
Бирлик кюч бла,
Сюнгю уч бла
Залимлик дунияны чачдыла.
Ма кёзюу келди;
„Окъугъуз!“ — деди,
Мен да джарыкъ джолну сайладым.
Джахил къалмайым,
Сокъур болмайым,—
Деб илмугъа джюрек байладым.

Ёртенланы Азрет.

1. Патчахлыкъны заманында таулуну джашауу къалай болгъанды?
2. Таулуну бусагъатда джашаууну юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: гёзен, чабыу, чекген, сюнгю, джахил, илму.

Нарт сёз: „Илму—джашауну джолу“.

Владимир Ильич Ленин.

Юйню ичинде къзбыргъада портрет тагъылыбды.

— Атам, аны юсюнден хапар айт,—деди Вася атасына.

— Аны ким болгъанын билемисе сен?

— Билеме, ол Ленинди.

— Тюз айтаса, Владимир Ильич Ленинди ол. Бизни багъалы, туугъан вождубуз.

Иги тынгыла. Джаш эдим мен ол заманда. Биз, ишчиле, инджилиб джашай эдик. Иш къыйын эди. Эртденден башлаб, кече къарангы болгъунчу ишлеучен эдик. Джашагъаныбыз а ачлыкъ бла джаланнгалыкъда эди. Заводда ишлегенле кёб эдик. Данилов эди заводну иеси. Ол кеси ишлемей эди. Белин бюкмей эди, джашагъаны уа алай бай эди! Къайдан таба эди ол хар

затны? Биз анга ишлей эдик. Ишлеғенибиз ючюн, ол бизге бир кесек затчыкъ тутдуруб къоя эди—айтыргъа, терибизни къобара эди. Бизни кючюбюз бла болгъан эди ол бай. Аны къолунда завод, ачха, машинала бар эдиле, бизде уа берчли къолладан башха бир зат да джокъ эди. Ма аны ючюн бара эдик биз анга ишлерге. Къуру Даниловну заводунда тюл эди алай. Заводла бла фабриклени барысында алай эди.

Эллилени джашаулары да алай къыйын эди. Джерлери аз эди аланы, бийлени къолунда эди джер. Эллиле бийлеге ишлей эдиле. Бийле бай джашай эдиле, эллиле уа—джарлы.

Бийле бла капиталистле бирге эдиле. Къралны эм чллу бийи, эм бай бийи—патчах да ала джанлы эди. Бютеу барысыны иеси эди ол. Сынгар бийле бла байлагъа джараулу джорукъланы сала эди. Ишчиле бла эллилени джашаулары уа аны амалтын къыйын бола эди.

Владимир Ильич Ленин ишчилени шоху, джолдашы эди. Джорукъланы барысын тюрлендирирге сую эди ол. Урунуб, ишлеб джашагъанланы барысына иги джашау болурун излей эди. Ишчи халкъ ючюн кюреше эди Ленин.

Ишчилени джанында болгъан адамланы бир джерге джыйыб, бирикдириб башлады Ленин. Ала кёбден кёб бола бара эдиле, ишчи партия—коммунистлени партиясы—ёсе эди, бегий эди.

Кюрешсиз болумну тюрленмезлигин кёре эди партия. Аны алайлыгъын бютеу къралланы ишчилери да ангылай башладыла.

Ишчиле Ленинни сую эдиле, бийле бла байла уа кёрюб болмай эдиле. Патчахны полициясы аны талай кере тутхан эди, тюргеге салгъан эди, узакъ Сибирге джиберген эди. Ёмюрде да бери къайтмазча, тутмакъда тутаргъа излей эдиле аны.

Ленин, тыш къраллагъа кетиб, андан бери ишчилеге не этерге керек болгъаныны юсюнден джаза эди. Сора, къайтыб келди да ызына, кюрешуге башчылыкъ этди.

1917 джыл февраль айда ишчиле, солдатла бла бирге—ол кёзюуде къазауат бара эди—патчахны къыстадыла, андан сора, 1917 джыл 7 ноябрда, бийле бла капиталистлени да къыстадыла.

Аладан джерлени сыйырдыла, ызы бла заводланы, фабриклени алдыла, джангы джашауну кѳураб тебретиле.

Патчах тюл, бийле бла байла тюл, ишчиле бла эллиле кеслери оноу этиб тебретиле Советледе кеслерини ишлерине.

Джангы зат эди ол алагѳа. Ленин бла аны партиясы ишчилеге аллай кѳыйын джолда башчылыкѳ эте эдиле, джангы джашау кѳураргѳа болуша эдиле. Лениннге кѳб ишлерге керек бола эди. Кѳайгѳы кѳб эди. Ол а аны саулугѳуна кѳатыла эди. 1924 джыл ауушду Владимир Ильич.

Биз барыбыз да улуу бушуу этдик Ленин ѳлгенинде. Алая ол айтхан, ол юретген затланы биз бир заманда да унутурукѳ тюлбюз. Хар затны, ол кѳалай юретген эсе, алай этерге кюрешебиз. Ишни, джашауну да джангы джолда джарашдырабыз.

Н. К. Крупская.

1. Патчахны заманында ишчиле бла эллиле кѳалай джашагѳанларыны юсюнден атасы джашына не хапар айтды?

2. Бийле бла байланы юсюнден бу статьяда не затны билдигиз? Аны юсюнден айтыгѳыз.

3. Ленин кѳаллай джашау кѳураргѳа излей эди? Ишчиле бла эллилени вожду деб нек айтабыз биз анга?

4. Патчахны ишчиле бла солдатла кѳачан кѳыстагѳандыла? Бийле бла байланы уа?

Октябрны саугѳасы.

Кѳобанны кѳызыу келген улуу шоркѳалары, сослан кѳаяланы джибите, кѳпюрню тюбю бла кѳмюклениб чыгѳадыла. Кѳпюр мийикди, тар, терен кѳая ауузда, эки джанындан джонулгѳан хыршы ташладан ишленген бедженлени юслериндеди. Ким биледи, „Ташкѳпюр“ деб былайда орналгѳан элге аны ючюн аталгѳан болур.

Кѳпюрню тѳбен джаны айланмады, суу сюзюлюб барады. Джууунургѳа табды.

1924 джыл, джайгѳы кюнлени бири. Айланмада джууунуб чыгѳыб, кѳпюрню кѳатында, тюз джолну юсюнде, кѳадалыб

ашыкъ ойнайбыз. Билмей тургъанлайыбызгъа бир джаныбыздан машина таууш чыкъды. Сескекли болуб, таууш чыкъгъан джанына къарадыкъ. Башы ачыкъ, ичинде да адамлары бла, бир машина, джолну букъулата, тюз бизни къатыбыз бла Теберди Аягъына ётуб кетди. Аны ызындан бир кесекни къараб турдукъ. Сора биз, джалан аякъларыбызны ачыгъанына да къарамай, машинаны ызындан чабханлай, Теберди Аягъына ётдюк. (Бусагъатда Карачаевск шахар орналгъан джер).

Баргъаныкъда, машина тюзде кеси джангыз ёсген къарачай кертме терекни тубюнде тохтаб тура.

Инженер Гюрюкланы Алий-Солтан бла аны нёгери, рулетканы алыб, джерни ёлчелейдиле. Тёртгюл агъач къазыкъчыкъла урадыла.

Арлакъдан къараб тургъан Гюрджюланы Къурман (Облисполкомну председатели), былагъа не эсе да айтыб, кючлю чамланды. Алий-Солтан, Къурманны къатына келиб, бир къагъытны кёргюздю. Къурман дагъыда чамланды. Ол анга нек урушады, деб сейирсиниб къарайбыз, сора Къурман, юсюнде къара келекни джагъасында тюймелерин теше, къол джаулугъу бла бетинде, бойнунда терин сюрте, къара бухар бёркюн да бир къолуна алыб, ёлчеленнген джерде узун-узун атлаб тебреди: „Бир, эки, юч...“ Сора, бара барыб, тохтаб: „Чюйню былайгъа уругъуз!“ — деб кёргюздю. Къурманны нек чамланнганын ангыладыкъ: ол ишлениб башланникъ шахарны уллу орамы кенг болсун деб кюреше эди.

Быланы биргелерине Анастас Иванович Микоян да барды: шахарны планын салыугъа башчылыкъ этеди.

Кёб турмай Теберди Аягъында къанга баракла сюелдиле. Бери кёб ишчи келди, шахар ишлениб башланды.

Алмалы Таланы тёбен къыйырында къаяланы тешиб, атылтыб, юйле ишлерге таш хазырлаб тебредиле.

Ташланы арбала бла ташыйдыла. Биз да школдан бол кёзюуюбюзде аталарыбызгъа болушабыз: ёгюз баш тутабыз. 1927 джылгъа шахар иги ёсдю.

Совет халкъ Уллу Октябрь революцияны 10-джыллыгъын къууанчларгъа хазырланады. Ол къууанч артыкъсыз да къарачай халкъгъа бек багъалыды: ол кюннге жангы шахар ачылды...

1927 джыл ноябрны 7-си. Шахарны Ташкёпюр таба къыйырында, Бал къаяны туурасында, мийик къабакъ эшикле. Аланы башында Къызыл байракъла, джел уруб, чайкъаладыла...

Кёб адам джыйылгъанды. Аланы асламысы атыладыла.

Юслеринде— джамчылары, башлыкълары.

Джырны, тойну-оюнну учу-къыйыры джокъду. Кинооператор муну барын киногъа алады.

Кюнортагъа джууукъ заманда Гюрджюланы Къурман, Алийланы Умар, крайдан, Москвадан келген къонакъла, атлагъа миниб, къабакъ эшиклени къатына келдиле. Къурман къамасы бла къа-

Бакъ эшиклени арасында кенделен тартылыб тургъан кызыл лентаны кесди.

Шахаргъа джол бош болду—шахар ачылды. Халкъ тизилиб, къабакъ эшиклени тюбю бла шахаргъа тебреди.

Бизни, пионерлени, барындан да бек сыйыбызны кёрдюле: къабакъ эшиклени тюбю бла эм алгъа биз чыкъдыкъ...

Ол кюн чыртда унутулмазлыкъ бир кюн болду—Уллу Октябрь социалист революцияны он джыл толгъан къууанч кюнюнде партия бу шахарны къарачай халкъгъа саугъагъа берди...

Ортабайланы Тохтар.

1. Джашчыкъла не эте тура эдиле, ала нени кёрдюле?
2. Шахарны ачылгъаныны юсюнден толу хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: Сослан къая, беджен, рулетка, джамчы, башлыкъ, кинооператор, къабакъ эшик).

Иги неди, аман неди?

Пионер.

Пионер мени атымды,
Тюз боллукъма мен анга.
Тохтамазгъа антымды
Джетгинчи муратыма.

Эрке, джалкъау болургъа
Бошламайма кесими,
Тынгылайма устазгъа,
Дерсге ийиб эсими.

Къызыл галстук, дуу джана,
Нюр тегесе бетиме,
Болгъанса, джуртум, ана
Мени кибик минг-мингнге.

Ленин юретген джолда
Биз барабыз учунуб,
Кёкню джети къатына
Джигитлени учуруб.

Осият этдинг, Ленин,
Биз унутмайбыз аны.
Ёссюнле шохлукъ, билим,
Джарытырча дунияны.

Хубийланы Осман.

1. Пионерни анты, мураты неди?
2. Сен пионер болургъа къалай хазырланаса?
3. Назмуну кесгин окъургъа юренигиз.

Сёзлюк: нюр, осият.

Зарядка.

Эртденбла эртде туруб,
 Джашчыкъ орнун джыяды.
 Хар несин джарашдырыб,
 Зарядкагъа турады.

„Бир“ дегенлей, къолчукъларын
 Узатады аллына.
 Андан сора ёрге этеди
 „Эки“ деген санаугъа.

Энишге ийиб къолларын,
 Аллындача, сир къатад.
 Радиогъа тынгылаб,
 Андан арысын сакълайд.

Алай этиб, эртден сайын
 Санчыкъларын ишлетеди.
 Джигитликге керти джол
 Ол болгъанын биледи.

Шаманланы Медиха.

1. Джашчыкъ къаллай тирилик этеди?
2. Зарядканы не хайыры барды?
3. Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: зарядка.

Анам, кеч!

Бир бузоу иссилеб, аркъанны да суйрей, къачыб арбазда баугъа кирди. Кёб турмагъанлай, бир бутундан къолу бла тута, асхай, юсюню бир джаны саулай батмакъгъа боялыб, джылы келген бир тиширыу бузоуну ызындан келди. Ахсына, ынгычхай, эшик аллында гитче шиндикчикге олтуруб, бир бёлек заманны ауругъан аягъын къоллары бла сылай турду да, бутуну ачыуу бираз сорушхан болур эди, ёрге туруб, „бош къаллыкъ“, деб бузоугъа уруша барыб, аны такъды да юйге кирди. Бир кесекден юсюне башха чепкен кийиб, къолунда балтасы бла арбазгъа чыкъды. Базыкъ эмен томраудан жаркъачыкъ къобара тебреди. Бу кёзюуде юйню аллында шаптал тереклени салкъынында бир джашчыкъ айланады. Сынджыр битген балий тереклеге узалыб, бишгенлерин ашайды.

Сохта джашчыкъ Къанамат, хурджунундан таракъчыкъ, кюзю алыб, чачын джанбаш тарады да, терекге сыртын тиреб, китабын ачды. Юйню аллындан отун жаргъан таууш келди. Къанамат, китабын джабды да, отун джарыб кюрешген анасына кёзюню къыйырын джетдириб: „Къачан бошарыкъды экен бу, башымы аурутду“,—деди кеси кесине.

Бир заманда хоншу тиширыу къарт Айшат, таягъына таяна келиб, сёз башлады:

— Сен былайда бош тургъанлай, ананг, бузоуну келтиреме деб барыб, иссилеген бузоугъа кесин суйретиб, батмакъгъа джыгъылыб, бутун аурутуб келгенди. Бош сагъатынгда ананга нек болуша турмайса? Дерсинги окъума демейбиз, алая тенглеринг, школдан келгенлей, юйде аталарына, аналарына болушадыла, сен да алача анангы джумушуна бир кесек къарасанг, не боллукъду?

— Дерслеримими этерикме, огъесе анамамы болушурукъма?—деб джууаб этди да, Къанамат сохта тенгине—Дахирлагъа—кетди. Дахир уллу сибиртги бла арбазны сибире тура эди. Къанамат, алагъа къайтмай, Амырлагъа атланды. Ол да—эки челеги бла суугъа тебреб.

— Алан, былай энишге бармаймыса, тоб ойнаб къайтыр эдик—деди Къанамат.

— Ишим кѣбдю, мени сакълама,—деб джууаб берди Амыр. Андан сора ючюнчю тенгине барды Къанамат. Сеит-Умар, ийнекни ашын джатма тубюнде гапдешчикге салыб чыкъды да:

— Нек къарайса, кир юйге?—неди Къанаматха.

— Кел, ойнаргъа бара эсенг?

— Барыргъа огъайым джокъду, алая анама гардошла къа-зыб берирге керекме, сакълаб турады. Отун да джарлыкъма.

Къанамат, ол сѣзюн бошагъынчы да сакъламай, юйю таба айланды. Анасы, эки челек сууну кѣлтюрюб, терлеб келе эди. Къанамат, анасыны бойнундан суу агъачны алыб, челеклени кеси кѣлтюрдю.

Анасы, бу былай болуб къалай къалды деб сейирсиниб, джашыны бетине къарады.

— Анам, мени кеч,—деди Къмнамат.—Эндиден сора мен эталлыкъ ишни, кесим этмей, сеннге этдирмем.

Аппаланы Билал.

1. Къанамат къалай ойлашды?

2. „Анам, мени кеч“, деб Къанамат нек айтады?

3. Юйде не бла болушханыгъызны юсюнден хапарчыкъ джазыгъыз.

Джолда.

Джаш туристле, Орта-тѣбе элни пионерлери, джолгъа чыкъгъанлы бюгюн ючюнчю кюнюдю. Юч кюнню ичинде джаш туристле иги кесек джолну къоратдыла, кѣб зат кѣрдюле. Талай гашны джыйдыла. Ючюнчю кюн была таулагъа ѳрлеб башладыла. Джол а алкъын кѣбдю. Отряд, бир-бири ызындан къазлача тизилиб, тар джолчукъ бла барады.

Джаш туристлени эм аллында—аркъасында гитче артмакъчыгъы, къолунда таягъы бла орта бойлу, тири атлагъан къаракѳз джаш Асан. Джаяу джолчукъ бла не къадар арлакъ барсанг, тар

эмда тик бола барады. Джашла бла къызланы къууанч джырлары, узакъгъа джайылыб, къаялада зангырдаб, джангыдан къайтыб келиб эштиледи.

Кеч бола, отряд Уллу Инджикге джетди. Уруб баргъан тау сууду ол. Аны сууу кюмюшча тазады, бузча сууукъду.

Уллу Инджикден ётер ючюн, пионерле колхозну бачхасында къарауул болуб тургъан къарт бла келишдиде. Аны алашасы бла туристле суудан ётдюле. Отряд сууну ары джанына ётерге, къарангы бола башлагъан эди. Джаш туристле таллыкъ талада тохтадыла. Гитче шатырчыкъланы къуруб башладыла. Бу кёзюуде мийикдеги къара булутла энишге саркъыб келдиде да, джангур себелеб тебреди.

От эте тургъан Асанга бир къыз ашыгъыш келиб:

— Къупчакъланы Абидат ауруйду, Асан, кюйюб-джаныб барады, — деди.

Энди не этсинле? Кеч болгъанды, джангур къаты къуяды, эл сууну ары джанындады. Къыз, безгеги тутханча, къалтыраб кюусюнеди, солууун ауур алады, санлары кюйюб барадыла, тангнга дери мында къалса, къыйналлыгъына сёз джокъду. Мадар болса, къызны суудан ётдюрюб, элге элтирге керекди. Башха амал джокъду. Кёб сагъыш этерча заман да джокъду.

— Джангыз бир амал, — деди Асан акъырын, — суудан ётюб, къарауулчу къартны атын тилеб алыб, Абидатны аны бла элтирге керекди элге. Къалай кёресиз, не?

— Ашхы, — дедиле тенглери.

— Мени къатыш ким барады? — деб сорду Асан.

— Биз, — деб эки-юч джаш джууаб бердиле.

Юч джаш, кёб мычымай, суу джагъагъа келдиде. Джангур, челекден къуйгъанча, салыб тебреди, сууну кючлю шууулдагъан тауушундан башха зат эштилмейди тегерекде. Сынгар кёк джашнаса, арлакъдагъы терекле кёрюнедиле. Джашла, эрлай тешилиб, кийимлерин башларына кысыдыла. Суу сууукъ эди. Бир-бири ызындан суугъа кирдиле. Тау сууну толкъунлары бла кёб кюрешдиле. Амма къутургъан сууну онладыла.

Абидатны халы кыйын болса да, джашла ол кече огъуна
аны элдеги больницагъа джетдирдиле. Врач, эсли тиширыу, джаш-
ланы этген ишлерине къууанды, алагъа улуу бюсюреу этди.

Отряд ызына кыйтыр кезюуге Абидат сап-сау болгъан эди.
Тенглери бла бирге ол да кыйтды элге.

Капаланы Суюн

1. Пионерле кыйры баргъан эдиле?
2. Экскурсияда ала не эте эдиле?
3. Пионерле тенглерин калай кутхардыла?

Гѣджеб.

Камил, Камил, Камил деб
Аты кенгнге джайылад.
Бир джерге баргъанлай а,
Халкъ юсюне джыйылад.

Некди алай, нед сейир,
Сюемисиз билирге?!
Тынгылагъыз, айтайым
Аны хапарын сизге.

Джерден ёрге кѣлтюреди
Бир улуу машинаны,
Алая ол бююлмейди—
Чыныкыгъанды хар саны.

Спорт бла кюреше,
Болгъанды ол къарыулу,
Ишге джетсе, билмейди
Арыуну не талыуну.

Сюе эсенг, ма сен да
Аллай гѣджеб болургъа,
Гитчеликден, эринмей,
Иги эс бѣл спортха.

Шаманланы Медиха.

1. Кючлю, саулукълу болур ючюн, не этерге керекди?
2. Сиз спортну сюемисиз? Спортну къайсы тюрлюсюн сюесиз?

Сёзлюк: спорт, гёрджеб.

Пионерлик борч.

Шахарны орамларын кюнортагъа бёлюннген ишчиле, дерслерин бошагъан сохтала толтургъандыла. Уллу асфальт джолда автомашинала ёрге-энишге къызыу джюрюйдюле.

Автобус тохтаучу джерде джылы келген къарт Даут, кимни эсе да аджашдыргъанча, тегерегине къараб, джунчуулуду. Къарт Даут тартынганмы этеди, огъесе базмаймыды?

Ол кёзюуде дерслерин бошаб чыкъгъан Науруз автобус тохтаучу джерге келди. „Бу акка, шахаргъа элден келиб, барыр джерин табмай тура болурму“,—деб келди Наурузну кёлюне.

— Акка, не керекди?—деб сорду ол.

— Барлыкъ юйюмден аджашыб айланама. Ма, былайда уллу школ бар эди,—деди къарт, таягъы болгъан къолу бла онг джанын кёргюзте.—Андан ёргеракъ, узун тюкенлени огъары джанында уа бизни джашны юйю барды. Энди ол юйню табалмайма.

— Орамны аты бла юйню номерин неда автобусну тохтаучу джерин билемисиз?

— Огъай, бери, шахаргъа келсем, базарны къатында автобуса миниб, бешинчи кере тохтаучу джеринде тюшюб къалыучан эдим. Бу джол а онг джанына бурулмай, тюз кетиб къалгъанча эследим. Алая ол узун тюкенлени танырыкъ болурма дегенча болуб, тюшмей келиб къалгъанма.

— Акка, сен Совет орам бла баргъан автобуса миннгенсе. Базардан онг джанына бурулгъан автобусну бешинчи кере тохтагъан джери эски школду. Автобуса кёб орам бла джюрюйдюле. Сен айтханча, узун тюкенле да дженгил-дженгил ишлениб барадыла.

Джазаланы Балуга.

1. Орамланы болумларын суратлагъыз.
2. Къарт Даут нек аджашды?
3. Даугха болушуб, пионер борчун ким толтурду?
4. Кесигиз джашагъан джерде джангы ишленген затланы юсюнден хапар айтыгъыз.

Гинджини тарыгъыуу.

Мен тюнене ариу тапхачыкъда тургъанлайыма, бир къызчыкъ анасы бла келиб, „меннге ол ариу къызчыкъны алыб бер“,—деб къадалды. Ала мени къолларына алыб къарадыла. Сора, джаратхан болур эдиле, къызчыкъ мени къойнуна алыб юйге элтди. Юйге келгенлей, мен мыдах болдум. Кесими нёгерчиклерими кёргенимде уа, таб джылаб да къойдум.

Бирини къолу, аягъы джокъ, бирини уа къуру башчыгъы кир болуб атыла, ариу кёзчюклерин топракъ басыб. Ах... ах... ах... энди мен да былача боллукъ эсем, къалай этейим деб, сагъышха кирдим. Къызчыкъ, аты Зухра, мени бир гитче тёшекчикге олтуртду. Джукъгъа да къарамай, меннге тюрю-тюрю чепкенлени бирин тешиб, бирин кийдириб, мени тамам арытды. Сора ариу чепкенлени кийгенликге, къалай арыды деб, кёлюнге алай келе болур. Алая ол чепкенчикле барысы да кирчикле, буршу-буршула, сёгюлген, джыртылгъан джерчиклери тигилмегенле. Ма ол—мени биринчи кёрген къыйынлыгъым. Ол а бек къыйын затды. Мен кирсизчик кийиниб турургъа сюеме.

Андан сора уа, мени эшикке алыб чыгъыб, башха къызчыкълагъа махтаныб башлады: „Анам бюгюн манга къаллай гинджи алгъанды!—деб. Бир къызчыкъ, Зухра, кел бирге ойнайыкъ, деб тиледи. Алая ол унамады. Чынты алагъа махтанама деб чартлаб чыкъгъан кёре эдим эшикке да. Мен а Зухра хоншу къызчыкъла бла бирге ариучукъ ойнарыкъды деб тура эдим. Андан сора уа билемисиз къалай этди? Ма бир кир джерге олтуртду, юсюю кир этди, дагъыда джууама деди да, макъала хырылдай тургъан кёлге урду да алды. Мен бир тюрсюннге кирдим, айтыб къалай ангылатайым. Зухраны юйюне былай киргенлей, бир сыннан,

бузулгъан затланы кѣрген эдим, кесим да кѣб бармай, алай бол-
лугъуму таныдым.

Энди джангыз бир сагъышым барды. Андан къалай къачайым?

Аналадан а бир тилерим: аллай къызчыкълагъа ала турма-
сынла бизни. Биз да джашаргъа сюебиз. Къолларыбыз, аякълары-
быз, башыбыз орунларында турсала сюебиз. Зухра да, дагъыда
аныча къызчыкъла бар эселе, алай этмесинле, биз ала бла кѣб
заманны ойнаб турлукъбуз.

Шаманланы Медиха.

Къыш келди, суукъ тюшдю.

Къар джауады.

Къар джауады, себелейди,
Агъартыб джерни,
Кюн джарытыргъа излейди
Ёзенни, элни.

Гюттю-гюттю тюшеди къар,
Ашыкъмайды ол.
Джабылгъанды тау, къая, тар,
Бегигенди джол.

Кюрт басса да белге дери,
Джаз джашнаб келир.
Мартдан атлаб, кюн къыздырса,
Буз, къар да эрир.

Хубийланы Осман.

1. Къар джылны не заманында джауады?
2. Къар къачан, нек эрийди?
3. Къышхы оюнланы къайсысын сюесе сен?

Таулан.

I.

Таулан төгөрөкбег, токь джашчыкъды. Биринчи классны айырмагъа тауусханды, бусагъатда уа экинчи классны сохтасыды. Джангы джылгъа саугъала бергендиле анга школда.

Бюгюн а каникулланы кюнюдю—къыш каникулланы кюню...

Орундан эртде туруб, терезеден къарайды Таулан. Кече къар джаугъанды да, төгөрөк, джумушакъ акъ мамукъ төшелгенча, агъарыб турады. Тау башындан джангы къарагъан кюнню таякълары алтын кирпичкеча кёрюнедиле Тауланни кёзюне. Ала къарны асыры бек джылтыратхандан кёзлери къамайды.

Кюн тийгенликге, сууукъду. Терезени миялаларын терек бутакълагъа ушагъан оюулу бузлауукъ джасайды. Таулан, тылпыуу бла терезени бир кесек джерчигин эритиб, алайдан къараб турады.

Арбазда Тауланни атасы къарны кюрейди. Аны тылпыуу тубанча чыгъады. Сууукъда болады алай. Майна, бети бла къоллары тютюнлейдиле. Терлеген болур. Тауланни атасыны къашлары бла мыйыкъларын акъ кърау джабыб турады. Сууукъдан болгъанды ол алай.

Къар джауса, хоншула, арбазларын кюреб бошагъанлай, орамда бир юйден бир юйге сокъмакъ айырадыла. Тауланни атасы уа, эм алгъы бурун кеслерини арбаздан башлаб, орамда къарт аттялагъа дери джолчукъ айырады. Андан сора къарт аттягъа болушады: арбазны кюреб, гапдешлени тазалаб, маллагъа аш салыб, кеслерини арбазны андан сора кюрейди.

Хоншула уллу бюсюреу этедиле анга. Къарт аттягъа ала: „Тейри, Адурхай, берекет берсин, бир иги джашынг барды. Сеннге да болушады, хоншулагъа да джугъады хайыры“, деуендиле. Атасы адамлыкълы, къайгъырыулу адам болгъанына бек къууанады Таулан! Анга ушаргъа сюеди.

Алая Таулан гитчеди алкъын. Адамлагъа не бла игилик этер-

ге билмейди ансы, къарыуун аярыкъ тюл эди. Иги окъургъа кю-
решеди, тенгчиклерине дерсни ангыларгъа болушады, аман кы-
дыкъ этмейди. Алай болгъанлыкъгъа ол затла бла кёлю хош
болмайды. Бир уллу зат этерге излейди.

Уллу болса уа, атасыча, хар ким да суйген иги адам болур-
гъа кюреширикди.

II.

Терезеден къарай туруб, Тауланны эсине бир зат тюшдю.
Ол эрлай кийиниб башлады. Башына къулакълы бёркюн, аякъла-
рына уюкъла, юсуне къарт анасы этген джылы тончукъну кийди.
Эки кёлуна да кийди анасы этген кёол къабланы.

Ол арбаздан чыкъгъанында, Тауджан амманы къабакъ эшик-
леринден орамгъа джол айыра тура эди атасы. Амма кеси джа-
нгыз джашайды—джашы аскерде къуллукъ этеди. Тауланны атасы
анга къачан да болушуучанды.

— Былай нек эртделегенсе, Таулан? Къайры бараса?—деди,
аны чыгъыб баргъанын эслеб, атасы.

— Аннялагъа барама,—деди Таулан. Нек баргъанын айтмады.

Тауланланы юй бла аланы къарт аталарыны ортасында джа-
нгыз бир юй барды. Къапхакъ башындады ол. Таулан арбазгъа
киргенинде, болгъан тазаланыб, къарт атасы да джатма тюбюнде
агъач джона тура эди. Къабыргъагъа сюелиб тургъан агъач кю-
рекни алыб, Таулан орамгъа чыкъды.

Къарт ання—атасыны анасына айтады Таулан алай—суу алыр-
гъа къапхакъдан эниучю джолчукъну терен къар джабыб тура
эди. Эрлай джолчукъну кюреб башлады.

Таулан тончугъун тешеди. Сууукъну сезмейди, асыры кыыз-
гъандан. Тамагъы, къургъакъсыгъандан, джылтыргъанча болады...
Дагъыда башлайды. Аны кёзюне къарт анасыны къууаннганы кё-
рюнеди. Олду кюч берген ансы, бели, билеклери да талгъандыла
Тауланны.

III.

Ол кёзюуде темирчи Джашай гюрбеджиге озуб бара эди. Къараса—бир гитче къаралдычыкъ, къарны джырыб, суу ызына джол айырыб бара. Сейирсинди. Ким болду бу тири джашчыкъ? Кеси аллына ышара, Джашай джашчыкъ этген джолчукъ бла аны таба тигелеб башлады.

Ишине асыры бек кыызгъандан, Таулан аны къатына келиб сюелген адамны эслемеди.

— Иш къолай болсун, шохум!.. Сенмисе, Таулан? Мен а бу къарны боранлатыб баргъан тулпар ким болду деб тура эдим. Ай, аферим санга, аферим! Джол ача тураса, сора?—деб Таулан-ны башына къолун салыб, аны кёзлерине джылы къарады.

— Сау бол! Къарт аннягъа джол эте турама,—деди Таулан, ауур солуй.

— Мени анам да алайтын энеди суугъа. Къайда, кюрегинги берчи, иги джаш, мен да бир кесек ишлейим.

— Мен алкъын арымагъанма.

— Кёреме арымагъанынгы, алая бир кесекчик ишлейим мен да. Сен а тончугъунгу къабла юсюнге. Сууукъ чабдыраса кесинге. Терлеб тургъанлай тешинирге джарамайды сууукъда,—деди Джашай.—Барсанг а юйге, кюрекни мен элтирме.

Таулан, тончугъун кийсе да, кетмеди юйге.

Джашай эрлай, къарны кюреб, джолчукъну къапхакъ туюб-не джетдирди. Сора, уллу, кючлю къолу бла Таулан-ны кесине кысыб:

— Кел энди, кетдик. Хазыр болду джол. Сау бол, къарт анангы алай бек сюегенинг ючюн,—деди.

Ала къапхакъ башына чыгъаргъа, къарт ання, сууагъач бла эки челекни да имбашына салыб, алларына тубеди.

— Тобасто, къайдан келесиз былай эртденнгиде?

— Да, ма, джашыгъыз сизге джол этиб келеди. Машалла, адамлыгъы барды, тейри,—деди Джашай.

— Огъай, ання, Джашай да, мен да бирге этгенбиз,—деб анасыны разылыгына асыры бек къууаннгандан бети джарыб, Джашайгъа разылыкъ кёзден къарады.

Лайпанланы Рашид.

1. Тауланни халисинде несин джаратасыз?
2. Сен аны орнунда болсанг, къалай этерик эдинг?

Малчы къошда.

Урунган таулуну джашауу къыйын болгъанды бурун...

Джолсуз тикледе, тар ёзенледе, джалын дорбунлада, тау джайлыкълада ол дыгалас кечинмек этгенди. Джашауну тутуругу—малчылыкъ, малы уа—башына джау, джайы-кышы да сюрючю, бир кюнню орунда рахат джатмай, къыйналыб айланнганды. Къалайда отлау болса, малын сюрюб ары кёче, къайда бичен ишлесе, ары бара, межамсыз кышлауну сынагъанды.

Ол болумну кёрген къартла, бюгюн да ойлаша келиб, бурунгу ауур заманны сагына: „Эй, къалай къыйын джашау эте эдик, биз кёрмеген, биз сынамагъан не къалды!“—дейдиле.

Энди уа малчыны джашауу, ким да танырча, иги болгъанды: баш тутар ючюн, энчи сюркелиуню таулу унутуб бошагъанды. Тау джайлыкълагъа джолла салыб, ары машинала барадыла. Къыйын джерледе малчылагъа вертолётла болушадыла. Малчыла энди китаб, газет окъуйдула, радиогъа тынгылайдыла, ауругъаннга врач къарайды, керек болса, больницагъа терк огъуна ашырады. Таулагъа культура, джарыкълыкъ, илму синггендиле. Малчыланы, малланы да джарашхан межамлары бардыла. Джылдан джылгъа Совет къралыбыз тауланы, таулуланы да тюрсюнлерин джарыкъ, джашауну кенг эте барады.

Сабий заманымда Покун Сыртына бир кыш кёчюб келгенибиз эсимден кетмейди. Ара мюлкге таулуланы саулай да бирикдириб бошагъынчы болгъан, малчы джашауну мен бир къыйырчыгъын сынагъанма. Ол 1929—1930 джыллада эди. Кыш. Джер да, кёк да чыммакъдыла: джер—терен къардан, кёк да—кёз ачдырмай джаугъан джабалакъдан. Теке Къош-

хан Къолдан чыгъыб, арбала джыр-джыр эте, Покун Сырты таба сюркелебиз. Къарт анабыз Джанариу биргебизгеди. Чегетни ичинде джуджекле бла гурт тауукъгъа ушайбыз. Юсюбюзге тонла, джамчыла джабылгъандыла, кёзюбюз дуня джарыкъны кёрмейди. Барабыз. Айтханымча, баргъаныбыз тохтамайды. Мен ол затны арба чархланы къарда джырылдагъанлары бла ташдан секиргенлеринден, арыш чомачаны джызылдагъанындан билеме Джукълай-уяна, бузлагъан нартюх гырджынланы кемире барабыз. Арбадан тюшген кёзюучюкде уа къыяма къобханын кёребиз: кёк бла джер бир-бирине къошулгъандыла, джаугъан къарны джел, боран-гылан этдириб, кёзюнге, джагъанга къуяды.

Чархлагъа къар бузлаб, кегейлери джабылыб, ала къалын джыгырыкла болгъандыла.

Ёгюзлени къарын тюблеринден салынган буз сюммекле бир-бирине тийиб жыгъырдайдыла, бет джанлары уа адам танымазча, хар тюклеринден бирер буз чакъмакъ салынады, солугъан тылпыулары тубан болуб чыгъады. Унухну мыйыкълары, къашлары, кирпичкери агъаргъандыла.

Бир джерде арбала тохтайдыла. „Гара ичемисиз“?—деген таууш келеди...

Башыбызны тышына къаратсакъ—бир чунгур, тегерегинде джаугъан къар эриб тютюнлей, чунгурдан тубан этиб, тылпыу чыгъа.

Бизге джылы гара ичирдиле, ёгюзле да ичдиле. Аны ол сууукъда бузламай тургъанына сейир болабыз.

Неллай бир заманны келдик, аны къайдан билейим. Алая джолубуз тауусулуб, джолоучулукъ бошалаб, бир мекам ышаннга джыйылабыз...

Къабыргъалары джарты-къурту сюртюлген чалман къошда уллу мурджарда къарт анам бла сабийле джатабыз. Юсюбюзде талай джууургъан, джамчыла бардыла.

Бир заманда, чий чымырталаны кёлтюрюб, четен эшикчикден кириб, Унух къошну ортасы отджагъада от тамызыб тебрейди..

Къалай джандыргъанын билмейме, амма отгюрюлдеб джа-

нады, чий отунла чыс-пыс эте келиб, тарс-тарс деб атылыб, беллеринден эки-эки юзюледиле.

Къошубуз дуппурну тюбюнде, къара суу чыгъыб, къулакъ ышанчыкъ айырыб баргъан джерде эди. Ол къулакъчыкъ эки къаяны ортасы бла Хушту ёзеннге тигелей эди.

Бир кюн суучукъну къатында гебенден маллагъа аш джайыб, Хаджи мени гебен тюбюн сакъларгъа къоюб кетди. Ариу ийис этген къургъакъ биченнге ташайыб, эки къолуму дженглериме сугъуб, малланы бичен ашагъанларына къараб турама, гебеннге келеме дегеннге уа таякъны кёргюзюб къояма.

Чотчаланы Магомет.

1. Бурун малчыны джашауу къалай болгъанды?
2. Джолоучула Покун Сыртына не халда бара эдиле?
3. Малчы къошда болум къалай эди?
4. Фермагъа экскурсия этигиз.

Сёзлюк: межам, арыш (чомача), кегей, гара.

Джангы джыл

Джарыкъ, сыйдам
Бола барлыкъ джолубуз,
Огъур бла
Келсин Джангы джылыбыз!

Ол, Ленинни
Иши кибик, хорласын,
Ашхылыгъы
Аманлыкъны онгласын:

Хар бир чагъы
Къоюб ызын, белгисин,
Джер юсюнде
Тюз иннетни бегитсин!

Джангы джылны
Къары кирик, тазалыкъ
Табсын энди
Хар къайда да адамлыкъ!

Джангы джылны
Джазы кирик бир келбет
Табсын энди
Тюз иннетли хар миллет!

Джангы джылны
Джайы кирик джашнауу
Табсын дуня,
Табсын зауукъ джашауну!

Джангы джылны
Къачы кирик мелхумлукъ
Табсын халкъым,
Табсын энтда онглулукъ!

Джаубаланы Хусей.

Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: иннет, мелхум.

Ёлкам.

Келгенди бизге Джангы джыл,
Кёб сакъладыкъ биз аны,
Нызы терекчик сюелед,
Отча джаныб джан-джаны.

Башында къызыл джулдуз
Нюрюн тегеди мийикден
Къатындан кеталмайма,
Эсими анга ийиб мен.

Космонавтны олтуртханма
Ол джулдузну къатына,
Оюнчакъ да такъгъанма
Ракета деб атына.

Чегетден къанатлыла
Къоннгандыла юсюне,
Кёб тюрлю нёгерлени
Ол тартханды кесине.

Шаманланы Медиха.

Назмуну азбар этигиз.

Тири джашчыкъ.

Тауладан ургъан хыны аяз, бетинги отча кюйдюре, ауузунгдан чыкъгъан тылпыуну кирпичлеринге кърау этиб къондурады. Къар басхан сыртны ортасы бла баргъан сокъмакъ кючден-бут-

дан танылады. Юшюген къар аягъынгы тюбюнден къыш чилле-ни бузлауукъ макъамларын сызгъырады.

Онбеш джыл болгъан малчы джашчыкъ, Алий, элге кетерге алланыб, кесин кишиге тыйдырмай, кеч эте, джолгъа чыкъды. Элге дери 10-15 кычырым джол анга узакъ кёрюнмеучен эди, бюгюн да, кюнню кёзю тау артына ташайгъынчы, чаба-джорта, элни кыйырына джетерге умут этди.

Алая таулада кюн терк батады. Джолну джарымына джетерге Алий къарангыгъа къаллыгъын ангылады, ызына кыйытыргъа узакъды, уялмай да къалай кыйытсын!

Чарыкълары бузлаб, бир-бирине тийгенлери сайын сюек тау-уш этселе да, аланы ичлеринде джарашдырылыб салынган бол-джар салам аякъларын кызыдырады. Юсюндеги акъ тонуна не къаты сууукъда да базады, чырпа бёркюню юсю бла башлыкъ кысыб, къанатларын бойнуна чырмагъанды.

Алий ашыгъыш барады. Ашхам, кёз байланнганды. Аллында чегетни къаралгъаны танылады. Сокъмакъ аны кыйыры бла ётуб, бир кесек баргъанлай, уллу чана джолгъа чыгъарыкъды. Алайдан элни узакъ джарыкълары кёрюннюкдюле.

Чегетге не къадар джууукълаша барса, аны джюрегинде къоркъуу ол къадар бегий барады. Акъ къарда бёрю эслемесин деб, бёркюню мангылайында къара чырпасын башлыгъы бла джа-бады, бёрю эштиб кыйымысын деб, аякъ тюбюнде къарны джы-рылдатмай атларгъа кюрешеди.

Алай эте, чегетге джетерге, бир къуджур тауушла эштгенча болуб тохтаб, солууун тыйыб тынгылады. Бёрю улугъан тауушла ачыкъ келдиле. Базыкъ, сарнагъан ауазы бла бири башлайды, аны ызындан, джыргъа эжиу этгенча, къалгъанла кшошулуб, тюр-лю-тюрлю макъамла бла созадыла. Сыртны бир джанындан быр-нак айланган къазакъ бёрю алагъа джууаб кыйытарады.

Алий кыскыныкга кирди, не этерин билмей, къаргъа джатыб къалыргъа да бир тебреди (олтуруб къалсанг, не кыйыр ит да

кѡабмайды, деб эште тургѡаны себебли, олтурсам, бѣрюле да тиймей кѡоярмы эдиле деген акѡыл эсине келди, алая дагѡыда базмады). Кѡачаргѡа умут этди, — кѡайры кѡачсын, кѡычырыгѡа уа кѡоркѡду. Бетине исси кѡан уруб, кѡулакѡлары шууулдай, сыртында кѡумурсхала дѡюрюгенча болуб, амалсыздан бир джерде хойнухча бурулду.

Башха мадарын тауусуб, алайдан узакѡ болмай ёсген нарат терекле таба башын атды. Мен сыйдам терекге ёрлегинчи, бѣрюле джетиб кѡаллыкѡ болурла. Чарыкѡларымы тешсем, маджал ёрлерик эдим... Бузлагѡан терекни кѡабугѡу тайгѡакѡ болур деген оюмла эсинде джилтинлеча джана, джетиб бир наратны кѡучакѡлады. Кѡайдан табылады кѡууат, тирилик! Башха заманда ол терекге, ёч берсенг да, алай миналыкѡ тѡл эди. Бу джол а, кѡараб-кѡарагѡынчы терекни белине дери ёрлеб, уллу бутакѡгѡа олтуруб, бир башха бутакѡгѡа да кѡоллары бла кѡадалыб тохтады.

Олсагѡатдан огѡуна бѣрюле, кѣзлери джилтинлеча джана, тишлери от чагѡа, юрюлюб джетиб, терекни тѣгерегин кѡуршаладыла, ары-бери чабыб, ёрге секириб, сарын салыб джыладыла, джерни тырнаб, кѡазыб, агѡачны тѣгерегинде кѡарны топракѡгѡа кѡатышдырдыла, улудула. Белгилисича, бек кѡоркѡуб, адам кѣб заманны туралмайды, ал кѡоркѡууу сериуон бола, болумгѡа юрене, дѡюреги басылады. Алий да алай болду. Кѡоркѡгѡаны бираз кетиб, терекден таууш эте, бѣрюлени кѡыджырай, тууайлай башлады, алай болгѡанлыкѡгѡа ала алгѡындан да ёхтем улудула, гернеуол этдиле, терекни тамырларын кѡызыу кѡазыб, кемириб тебретиле.

Джанына джетсе, адам бир мадар табады. Алий да изледи мадар... Малчыла айтхан бир хапар эсине тюшюб, хурджунунда кезлиги бла сол кюлуну гитче бармагъын къанатыб, къанны бир бёрюню сыртына агъызды. Джыйы бла къанны сезиб, бёрюле бирден кёксюл тенглерины юсюне басындыла, аны тёрт джанына кериб, бойнун кесиб, джыртыб башладыла. Бир-бири бла да талаша, ала аны ашаб бошаргъа, танг атыб, къарамда джолоучула кёрюндюле. Алий таба да къарамай, аны терекде болгъанын унутуб, бёрюле бирем-бирем чегетге сингиб кетдиле.

Кюн кышулукъ бола, сыртда кёрюннген джолоучула джууукъ-лашдыла. Алий да, терекден тюшюб, аланы алларына тебреди. Ач, сууукъ болгъанын энди эсгерди, бармагъын кюлджаулугъу бла байларгъа кюреше, бу сынагъан иши тюш бла тюн болгъанын да иги айырмагъанча болуб, кёзлери къарангы этиб джыгъылды.

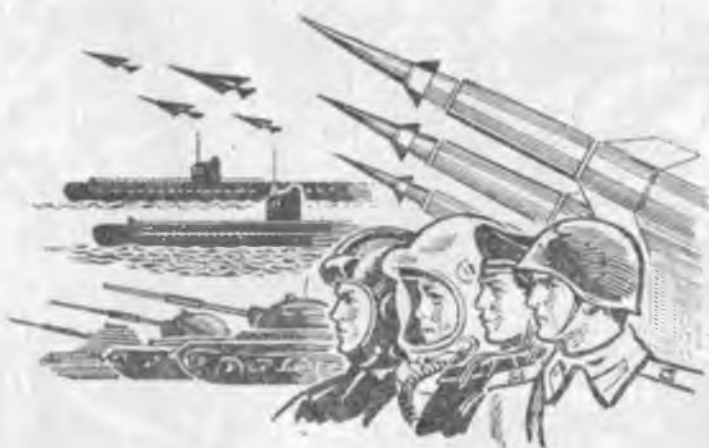
Бир заманда Алий, эс джыйыб, тегерегинде адамлагъа къарангъанында, хоншу кюшдан танышланы кёрюб, джарыкъ ышарды. Болумну ангылагъан малчыла аны хапар соруб кыйнамадыла, ат чанагъа салыб, элге элтирге ашыкъдыла.

1. Алий кыйдан кыйры барады?
2. Джолда джашчыкыгъа неле тубедиле?
3. Бёрюледен джанын кютхарыр ююн, Алий кыаллай амалла этди?

Сёзлюк: кычырым, болджар (салам), сескекли, сокъмакъ, сериуюн, гернеуюл, джыйы.

Нарт сёз: „Джетген джерде кёлсюз болма.“

Совет Аскер— Ата джуртну сакълауулу.

Джуртум.

Ана джуртум, гокка хансча, джашнайды,
Техникада, ара мюлке ёр алыб,
Тюзлерими фабрик, завод джасайды,
Хар бир мюлкю джангылыкъда къуралыб.

Ёседиле кенг джуртумда шахарла:
Тау тюбледе, ёзенледе, тюзледе,
Чыракъла да джарыкъ тёгюб джаналла
Бюгюн колхоз къучакъ керген элледе.

Совет Аскер чегибизни сакълайды,
Киши джерге зорлукъ этиб кирмезча.
Къанлы джаугъа джууаб берирге хазырды,
Джуртубузгъа бир атламны иймезча.

Борлакъланы Тохтар.

Назмуну кесеклеге юлешигиз, кесгин окъугъуз.
Нарт сёз: „Совет Аскерни аскер хорламаз.“

Совет Аскерни туугъан кюню.

Октябрь революция Петроград шахарда башланганды. Халкъгъа игилик берген джангы джашау анда къуралыб тебрендиги. Революцияны башчысы Ленин анда джашагъанды ол кёзюде, анда ишлегенди. Ол себебден революцияны джаулары. халкъны суймегенле биригиб, чаба эдиле Октябрьны шахарына.

Ол кече февраль айны тенгизден ургъан сууукъ аязы адамланы бетлерин кюйдюре эди. Шахардагъы заводла бла фабриклени оджакълары тохтаусуз гюрюлдей эдиле: ала, шахаргъа дже-тиб келген къоркъууну къуугъунун эте, халкъгъа билдире эдиле.

Ленин джукъламагъанды ол кече. Кесини къралын джакъларгъа таукеллиги бла хазырлыгъы болгъан адамланы барысын сауут алыб чыгъаргъа, Смольныйге джыйылыргъа чакъыргъанды ол. Ата джуртубуз къоркъуугъа тюшген эди: немецле Петроград-ха джууукълашыб келе эдиле.

Шахарны бютеу ишчи коллективлери хазырланадыла ол кече, сауут-саба джыядыла, аскер бёлекле къурайдыла. Ол ишде башчылыкъ этгенле большевикле эдиле. Революцияны джанына кёчген солдатла бла матросла толтура эдиле командирлик борчланы.

Ол кече Смольныйге, Владимир Ильични кабинетине телеграммала келгендиле. Немецле Псковгъа джетиб келедиле, андан ары Петроградхады аллары, деб джазыла эди алада.

Революцияны ара шахарын джаудан сакълар ючюн, джангы аскер къуараргъа керекди. Анга уа кёб заман кетерикди.

Заман азды, душман джууукълашыб келеди...

Танг атды. Къуугъунлу тауушла тохтадыла. Орамлада энди музыка эштилиб тебреди: кече бла къуралгъан ишчи полклар джолгъа чыгъыб, фронтха атланадыла... Нарва бла Псков таба.

Октябрь революцияны джангы къуралыб башлагъан батальонлары бла полклары 1918 джыл 23 февралда немецлени алгъа уруб келген аскерлерин биринчи кере былайда къакъгъандыла, алларын тыйгъандыла.

Ол кюн саналады бизни аскерни туугъан кюнюне.

Баучуланы Л.

1. Февраль айны ол кечесинде заводла бла фабриклени оджакълары къуугъун нек эте эдиле?

2. Совет къралны ара шахарына—Петроградха къаллай кърккюу джетген эди?

3. Къайсы кюн саналады бизни аскерни туугъан кюнюне? Нек?

Сёзлюк: аскер бёлекле, большевикле, матрос, Смольный, полк, батальон.

Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харуннга.

Къарачайны къаблан кёллю уланы,
Миннген атынг окъла ётмез къадамад.
Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элти узун къазауат.

Танка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк кюкюреб башлаед,
Урушлада джаугъа тюбеб сермесе,
Эм махталгъан аскерлерин чачаед,

Не кечеле, къаллай кюнле кетдиле,
Джайла, къышла талай кере ётдюле.
Танкистлеринг джигитликле этдиле,
Кёб элlege ала эркинлик бердиле.

Партияны башчылыгъы кюч бериб,
Совет Аскер халкъыбызны сакълады.
Джуртубузгъа чабхан фашист итлени
Чегибизден кюнбатханнга къыстады.

Кёкюрегинг, илкер кибики, джашнайды
Кърал берген орден, медал саугъадан.
Совет халкъны бёгек джашы, батыры,
Салам сениге туугъан Кавказ тауладан.
Сени кибики батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла, айлансала аллары,
Кюн кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет джуртда тулпарлары санлары.

Сюйюнчланы Азамат.

1. Багъатырлары Харунну этген джигитликлерини юсюнден хапар айтыгъыз.
2. Назмуну кесгин окъургъа юренигиз.

Сёзлюк: полк, фашист, бёгек, тулпар.

Нарт сёз: „Батыр бир ёлюр, къоркъакъ минг ёлюр“.

Сюйген Ата джуртубуз ючюн.

Совет Аскерде 1931 джылдан бери къуллукъ эте эдим. Уллу Ата джурт къазауатны аллында Москва шахарда Бронетанка академияны бошаб, билим алдым. Андан сора урушлагъа кетдим. Мен танка аскерледе эдим. Танканы джюрютюу тынч тюлдю, ол себебден усталыкъ да, тирилик да керекди. Бизни танкистле Орел, Россошь, Харьков урушлада фашист джаулары ууатыб, Днепр сууну джагъасына чыкъдыкъ. Бу суу бек кенгди, бери джаны чегетди, алашады, немецле тутхан онг джагъасы уа мийикди. Ол сагъатда майор эдим. Алчы отрядха командирлик эте эдим. Бир заманда, мени чакъырыб, танка бригаданы суудан ары ётдюрюб, джаяу аскерлеге джол ачаргъа керексе деб, борч салдыла.

Днепрни ары джанындан немецле хаман тоб атыб, сууну джагъасын кючлеб, къаты сакълай эдиле.

Танкалары чегетде джашырыргъа буйрукъ этдим. Суудан ётер ючюн эм алгъа джауну къалайда болгъанын, сауут кючюн

билирге төрт комсомол джашны джибердим. Пулемёт, тоб атыла турса да, батыр комсомолчула, гитче къайыкъла бла суудан ётюб, немецлени кечеги тынчлыкъларын буздула. Бир заманда, хауа да шош болуб, разведчикле Иванов, Петухов (башха экисини атларын унутханма), салынган борчну толтуруб, сав-эсен къайтдыла.

Мычымай, кечеги къарангы бла хайырлана, къайыкъла бла батальонну Днепрден ётдюрдюм.

Немецле, бизни келгенибизни сезиб, джаханим отну ачдыла-Джер, бешик тебретгенча, люуюлдесе да, батальонну аллына чыгъыб, башчылыкъ этдим.

Фашистлени кёблерин къырыб, биз элни алдыкъ. Кесибиз бегигенлей, танкаланы да ётдюрдюк, джаяу аскерле да ётдюле.

Алай бла Днепрни онг джагъасын алдыкъ.

Къазауатда магъанасы болгъан джер эди былайы. Мындан сора фашист джауланы аякълары тутмай, къачыб башладыла.

Днепр сууну кюнбатхан джагъасын алыуда башчылыкъ этгеним ючюн, бизни Правительство меннге Совет Союзну Джигити деген сыйлы атны атады. Хорламлы Совет Аскер эмда аны джигит танкистлери фашист джауланы джерибизден къаты сюрдюле.

Андан ары Киевни, Ровнону, Житомирни алыуда ачы урушлада болдум.

Урушла бла 2 майда 1945 джыл гитлерчи Германияны ара шахары Берлинге кирдик. Къазауатны Прагада бошадым.

Джети кере джанган танкадан чыкъгъанма, урушлада 24 кере джаралы болгъанма, алая госпиталда къуру 5 кюнню джатханма.

Уллу совет халкъым, сыйлы Ата джуртум ючюн, мингле кибик, мен да кюрешгенме.

Багъатирланы Харун.
Совет Союзну Джигити.

1. Багъатырланы Харун фашистлени хорлауда къаллай джигитлик этгенди, анга Правительство къаллай атны атагъанды?
2. Харунну атын джюрютген пионер отряд билемисиз?
3. Харунну джашау джолун окъуб, билигиз.

Сёзлюк: бронетанка академия, майор, командование, танкалы бригада, тоб, пулемёт, сезиб, батальон, Правительство, Совет Союзу Джигити, госпиталь, Ата джурт.

Смоленск табада.

(М. Шолоховдан.)

Фронтха джууукъ элдеде битим джыядыла: кюлтелени ташыйдыла, кендирни орадыла. Саргъалгъан тюзледе будай оргъан тиширыула кёрюнедиле, чегет къыйырла бла сазлы тикледе сабийле малланы кютедиле, эртден сайын элде сюрюучюню сыбызгъысы бла сыбыртхы тауушу, гугурукланы къычыргъанлары эшитиледиле. Алая фронтну чегине андан да джууукъ барсанг, хар зат башха тюрлю болады. Адамла къоюб кетген къуу-шуу элlege тюбейсе. Былайлада фашистле болгъандыла мындан алда. Энди аланы къыстагъандыла бизни аскерчиле.

Тебленнген будай сабанла, толусу бла кюйген элле, немча тобла бла бомбала чачхан клисала. Ёлген гитлерчи солдатланы къабырлары. Хар къабырны аягъында агъач крест, крестни юсюне ёлген солдатны каскасы кийдирилиб. Ол халда, ашыгъыш этилген къабыр тебечиклени къоя джер-джерде, гитлерчиле ызларына къача барадыла...

Гитлерчи аскерни бир ефрейтору Вернер Гольдкамп, джесирге тюшюб, бизни аллыбызда олтурады. Мыдахды...

Биз билирге сюебиз—ол алгъын ким болгъанды, не этгенди, бизни джерибизде не излейди.

Вернер джесирге бюгюн эртденбла тюшгенди. Ол Польшаны, Францияны джеринде да болгъанды. Арта, мында уруш башланнганында, бери, Восток фронтха келгенди. Арт юч кюнню ичинде ол джукъ ашамагъанды, бет-къол джуумагъанды. Бети,

юсюнде кийимлери кирдиле, юсю тозурабды. Чурукълары джама-
лыбдыла, чурукъ башлары къолан болгъандыла джамауладан.

Бизни тобларыбыз Вернер къуллукъ этген батальонну юч
кюнню юйюкдюрюб тургъандыла. „Адам айтыб къолундан кел-
мезча, аллай кыйынлыкъ эди ол,—деб мыдахланыб айтады ол,—
кёб адамыбыз ёлдю, бет-къол джуугъанны къой, окоплада ба-
шыбызны ёрге кёлтюрюрге болалмай эдик..“ Тёртюнчю кюннюнде
махтанчакъ ефрейтор бла талай солдат кеслерин джесирге бер-
гендиле.

Джесирлени асламысы, бизни артиллерияны махтаб, тамам
къоркъгъанларын да джашыралмай, ачыкъ айтадыла. Аланы бир
къаууму, совет тобла атыб тебреселе, джерге джабышыб къала-
дыла, сылхырлача, не айтханларын билмей, гырылдаб тебрейдиле,
акъыллары шашхынлы болады. Башхалары уа мутхуз ауаз бла,
„Совет артиллерия тамам къоркъуулу затды“, дейдиле. Бизни
артиллеристлеге махтауду ол. Ол кеси, аны джёнгерлери Совет
Союзгъа къаршчы къаллай кёл бла чабхан эдиле деген соруугъа
быллай джууаб этди:

— Аллында биз дженгил огъуна хорлаб къоярыкъбыз деб
умут этген эдик, артда уа биз мында ёлюм табарыбызны ангы-
ладыкъ.

Юйюнге, Германиягъа къайтыргъа сюемисе деб соргъаныкъ-
да, ары дери онгсунмай джууаб эте тургъан Вернер, дженгил
огъуна джангырыб, айтды:

— Огъай, огъай, бусагъатда суймейме! Мен кереклисича бир
ангылагъанма, энди къазауат манга керек тюлдю.

Экинчи немец, джесирге джети солдат бла бирге тюшген
Ганс Добат, былай айтды:

— Бу урушха дери биз кёб кюнню ашамай тургъанбыз. Мен
кесими солдатларыма айтдым: „Былайда совет танкала джюрюй-
дюле, бизникиле уа джокъдула, ачбыз. Кесини солдатларына
джукъ ашаталмагъан, урушда алагъа болушлукъ бералмагъан
кърал ючюн къазауат этерге керек тюлдю. Джесирге кетейик!“
Биз сизни танкаланы алгъа ётмеге къойдукъ да, джаяу аскерге

кесибизни бердик. Кёб адамыбыз ол халда кырыла турганлай, биз уруш эталлык тюл эдик. Джангыз арт кюнлени ичинде аскерчилени джарымындан асламын тас этгенбиз,—деди...

Совет Союзгъа къраршы этилген къазауатны ахыры алагъа хорлам келтирмезлигин ангылай, фашист башчылары ётюрюк сёзлерине ийнанмай тебрегендиле энди Гитлерни солдатлары.

1941 джыл.

1. Фронтдан арлакъдагъы элдеде болум къалай эди?
2. Фронтха джууукъ элдеде уа?
3. Фашист солдатла, бизге чаба туруб, не мурат этгендиле?
4. Энди ала нек мыдахлангандыла?

Илячин.

Осман юсюн басыб турган топракны тюбюнден кючден чыгъыб, кёзлерин ачханында, кюн, солдат джарача, кызырыб, батыб бара эди. Ол, къайда болганын ангыламай, секириб ёрге турду. Не келсин, аякларыны юсюнде кёб туралмады. Тентирей барыб, арлакъда тоб окъ къазган чунгургъа бауурундан тюшдю. Алая башыны ауругъаны, къулакларыны дууулдагъанлары олсагъатлай анга эс джыйдырдыла. Сора кенг тюзде фашист ёлюклени, джалын джугъу танкалары кёргенинде, не болганын ангылаб, аланы санаб гебреди. Бир... эки... юч... Арлакъда да бир-эки къралады. Барысы бирча, мазаллы ауур танкала. Эки-юч сагъатны мындан алда ала 121-чи джау аскер дивизияны 383-чю полкуну лейтенант Къасай улу башчылыкъ этген тобларына чабхан эдиле. Энди уа белорус тюздеде ала кеслерине ёлюм табхандыла. Сора аскер бёлекден джангыз кеси кълганын ангылады, кёлю такыр болду. Полкуну командири айтхан сёзле эсине тюшдюле.

„Джолдаш полковник, ахыргы окъгъа, ахыргы аскерчигедери сермешдик душман бла, алая аны кючю бизден он къат уллу эди“ ...—деб кеси кеси бла сёлеше, Къасай улу чачылган тоблары

къатларында тылпыусуз джатхан кызыл джулдузлу аскерчилеге къарады. Аланы хар бири, джигитлеге салынган эсгертмеча, ёхтем кёрюндю анга. „Джашауда джандан багъалы зат джокъду, аны да аямадыкъ, алая...“ деб къошду дагъыда Осман.

„Джолдаш полковник, къайда болсам да, халкъыма, Джуртума кыйынлыкъ чекдирген фашистлеге къаршчы кечимсиз кюреширге ант этеме“,—деб Къасай улу, бир сюркеле, бир аякъ юсюне тура, къоркъуусуз джерде чегетден чыгъыб, будай сабалагъа къайта, джангы джетген будайдан хурджунларын толтура да ашай, узакъ джолну барды.

Могилев областны джеринде чегет бауурда орналгъан бир саламбаш эски юню къатына джетгенлей, асыры арыгъандан, андан ары баралмай, къалын хансны ичинде джукълаб къалды.

— Джашым, саумуса?—деб сорду бир кесекден анга тиширыу ауаз.

Осман илгениб, кёзлерин ачханьнда, аны юсюне бир кьатангы тиширыу сюелиб тура эди.

— Кимсе?!

— Сен кьоркьар адам тюлме, элчиме, Фёкла Михайловнама... Наумович... Майна, ол саламбаш юйде джашайма...

— Элде фашистле кёбмюдюле?

— Угольщинада аладан киши джокьду... Алай болса да былайы кьоркьуулу джерди. Кел, былайдан кетейик.

— Къайры?

— Кесибизникилеге...

Андан сора Осман, джукь сормай, аны ызындан барыб турду. Наумович аны чегетни кьалын джеринде орналгъан джер юйге келтирди.

Хубийланы Абу-Хасан.

1. Осман не халда джыйды эсин?
2. Османга ким тюбеди? Ол аны къайры элтди?
3. Сиз Совет Союзну Джигити Къасайланы Османн юсюнден не билесиз, айтыгъыз.

Сёзлюк: фашист, дивизия, полк.

Матросовну джигитлиги.

Сау кечени батальон чегетде барыб турду. Батальонга Чернушка деген элни фашистледен алыргъа буйрукь болгъан эди.

Кече шош эди. Саша Матросов автоматчыланы алларында бара эди. Ол, кесини Ата джуртун фашистледен тазалар ючюн, джанын-къанын да аямай, къазауат этиб джюрюгенди. Саша Ата джуртун бек сюйгенди.

Танг атаргъа автоматчыла чегетни кьыйырына чыкъдыла. Эл джууукьда кёрюне эди.

Джангыз бир талачыкъдан атларгъа керек бола эди. Алая былайда автоматчыла джаугъа тюбедиле. Дуппурдан фашистлени

пулемётлары ата эдиле, алайын ала бек бегитген эдиле. Фашист пулемётла, тохтаусуз дзотдан атыб, бизни автоматчылары джунчута эдиле, башларын ёрге кёлтюрюрге кьоймай эдиле.

Автоматчыла онг джаны бла сюркелиб тебретиле, алая аланы юслерине дзотну амбразурасындан пулемёт окъла кьуюлдула. Автоматчылары талайын ёлтюрдюле, талай адам джаралы болду.

Бир кьауум автоматчы, сол джаны бла барабыз деб, кьырылдыла. Ол заманда комсомолчу джаш Саша Матросов, кесин дзотха атыб, аны амбразурасын кёкюреги бла джабды. Окъла аны санларындан ёте эдиле, алая бизни аскерлеге джетмей эдиле. Муну былай кёргенлеринде, бизни аскерле кьобуб алгъа атылдыла. Джауну дзотун алдыла, аны ызындан Чернушка элни да арнуладыла.

Матросов Ата джуртубуз ючюн джанын бергенди. Анга Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат аталгъанды.

1. Комсомолчу Матросов кьаллай джигитлик этди?
2. Бизни кьралыбыз Матросовну сыйын кьалай кёрдю?

Сёзлюк: батальон, автомат, пулемёт, дзот, амбразура.

Бир кюн сыртда.

(Хапар.)

I.

Ол кюнледе Север Кавказда совет аскерчиле алгъа бара тебредиле.

Бизни аскерле, немец аскерлени ууатыб, Терк суудан атладыла. Север Кавказдагъы фронт, кѣб мычымай, джауну ызына ыхтырыб, мындагъы кенг тюзлеге саркъыб башлады. Быллай болумда Преградна районну чегетлеринде партизан отряд алларына уруб баргъан Совет Аскерлеге тюберге, аладан хапар, болушлукъ да алыргъа керек болду. Кюндюз ингирге дери Якъуб бла Махамет кеслерин узакъ, къоркъуулу джолгъа хазырладыла да атландыла. Аланы джоллары Преградна чегетледен Къарачайны, Къабартыны юсю ала ётюб, Совет Аскерни аллына чыгъаргъа эди. Немецле алгъан областны ичи бла* джорюмеклик къыйын эди.

Была, кѣб да къыйналыб, декабрь айда сууукъ кечени танг аласы бла Нарсана джанында Бургустан сыртны кюнбетине чыкъдыла. Былайда ашхам къарангыгъа дери солуб, тегерекден хапар табсала да кѣрюб, кече бла Нарсана тегерегинден чыгъаргъа муратлы болуб тохтадыла. Ууакъ, джалан джерк чырпыла басхан къулакъ джарны тюбюне джетерге, кишенленген атны бир-эки секириб тохтагъан тауушу эштилди. Ол атха кимни эсе да джунчуб „тпру, сылыкъ“ деб къычыргъаны чыкъды.

Талай замандан тѣртгюллеб баргъан атны аякъ тауушу келди. Ол эл таба бара эди.

II.

Танг атды, кюн тийди. Эл шош эди.

Бир юйюр орамлада сабийле малланы суугъа элтиб къайтара эдиле.

Алайна огъарлакъдан тарх деб ракета атылды. Чыкъырдаб кѣкге чыгъа барыб, дагъыда къынгыр, тогъай сыз тартыб тюше келди да, тюз экисини башында джукъланды.

— Тюшдюк къабханнга,—деди Махамет.

— Къоркъма, шохум,—деб Якъуб кёл этерге кюрешди. Алай болса да, ишни табсыз болгъанын ангылаб, кесин урушха хазыр эте башлады.

Бир кесекден къысха автомат, шкок атылгъан тауушла джууукълаша тебретиле. Сермешу башланды.

Партизанла кёб палицайны къардыла. Гранатлары бошалды. Экиси да джаралы болдула. Махамет атыуун тохтатды...

Якъуб да къарыусуз болгъан эди. Сора, ахыр кючюн джыйыб, эки герохун да джерлеб кьолуна алыб, ёрге турду ол. Немецле чабдыла. Алда келген „Хенде хох!“ „Партизан!“ дегенлей, Якъуб, эки герохдан да от ачыб, былай къычырды:

— Совет партизан, джаны саулай, кесин душманнга бермейди! Джаулагъа ёлюм!..

Узун автомат очередь Якъубну джыкъды.

Лайпанланы Сеит.

1. Якъуб бла Махамет къайдан, къайры бара эдиле?
2. Аланы ким кёрдю?
3. Немец фашистле бла уруш этген заманда партизанланы джигитликлери неден белгили болду?
4. Партизанланы юсюнден эштген хапарларыгъызны айтыгъыз.

Сёзлюк: ыхтырыб, автомат (очередь), граната, герох.

Донда.

(М. Шолоховдан.)

IV.

Ингирде Моховкада эл Советни крыльцосунда колхозчуланы бир къаууму джыйылды. Адам ортасына келген, къууджаякъ колхозчу Кузнецов ашыкъмай сёлешеди.

— ...Мен алагъа джесирге джаралы болуб тюшген эдим. Бир кесек маджал болгъанлайыма, ишге джибердиле. Бизни къала-

джюкге сегизишер этиб джеге эдиле. Алай бла сюрюб турдукъ немча джерни. Андан сора шахтагъа ашырдыла. Марда—он тоннаны джюклерге, биз а экишер тоннаны кючден-бутдан джюклейбиз. Толтурмасанг—тюедиле... Андан сора чыгъаналы темир чыбыкъдан этилген клеткагъа сала эдиле. Клетка алаша болгъаны себебли, чөгелеб тура эдик. Анда эки сагъатны турсанг, ыргъакъла бла тартыб чыгъарадыла, кесинг чыгъалмайса...—Кузнецов рахат кёзлери бла тынгылаб тургъанлагъа къарайды. Биягъынлай, ашыкъмай, хапарын бардырады:—Манга къарачыгъыз мен бусагъатда, айтыргъа, арыкъма, ауруулума. Алай болгъанлай да базманда джетмиш килограмм тартама, алада уа, джесирде, сау эки джыл бла джарымны ичинде къыркъ килограмм да тартмай турдум. Ма, кёремисиз, ала мени неге джетдирген эдиле.

Бир бёлек секундха шошлукъ болады, андан сора биягъы колхозчу Кузнецовну шош ауазы барады.

— Бусагъатда мени эки джашым немча фашистле бла сермешедиле. Мен да умут этеме, барыб аладан дерт алыр заман джетгенди деб. Алая, сиз, гражданла, мени кечигиз, мен аланы джесирге аллыкъ тюлме. Аны чыртда эталлыкъ тюлме.

Терен ахсыныб, къайгъылы тынгылайдыла. Кузнецов, кёзлерин ёрге кёлтюрмей, кесини кюнде кюйген, къалтырай тургъан къолларына къарайды, ауазын гитчерек этиб бардырады:

— Мен, айхай да, джамагъат, сиз мени кечигиз. Алая мени саулугъуму ала ахырына дери къоймай эмгендиле... Ма энди ала бла уруш этгеним болса, ким билсин, солдатланы джесирге алыргъа да болурма, офицерлени уа алыргъа болаллыкъ тюлме. Болаллыкъ тюлме, олду ахыр сёзюм!..

V.

Вешевка хуторну колхозунда къазауатны экинчи кюнюнде уллу, гитче да къалмай ишге чыкъгъандыла. Таб, къартлыкъ бла эртде огъуна ишден бош этилгенле да чыкъгъандыла. Хутордан узакъ болмай ындырны тазалауда эркиши, тиширыу да къуру къартла ишлейдиле. Къартлыкъдан кёгерген бир къарт, къалты-

рауукъ бутларын кенг джайыб, олтуруб тургъанлай, кюрек бла хансны ариулайды.

— Акка, сизни олтуруб тургъанлай ишлегенигиз къалайды?

— Белими бюгерге манга къыйынды, джаным, олтуруб ишлерге уа манга табды.

Алая алайда ишлеген къарт къатынланы бири „Акка, сиз юйге кетсегиз, иги боллукъ эди. Биз сенсиз да тындырлыкъбыз ишни“ дегенинде, къарт, гитче мутхуз кёзлерин анга джити къаратыб, къаты джууаб этди:

— Мени юч туудугъум да къазауатда кюрешедиле, мен алагъа, не зат болса да, бир зат бла болушургъа керекме. Сен мени юретирге алкъын джашса. Мени чакълы бир джашасанг, ол заманда юретирсе. Ма алайды!

* * *

Дончу къазакъланы джюреклеринде эки сезим турады. Ата джуртха суймеклик, фашист зорчуланы кёрюб болмау. Суймеклик таймаздан ёмюрлени джашаб турлукъду, кёрюб болмау а джауланы хорлаб, ахырларына дери толу ууатхынчы джашасын.

Ол кёрюб болмау бла ачыуну сууукъ хынысын ким кесине уятхан эсе, анга пелах джетерикди!

1941 дж.

1. Джыйылыуда сёлешгенле не айтадыла?
2. Хорламны келлигине совет адамла нек ийнана эдиле!
3. Къаллай сезимле бар эдиле элчилени джюреклеринде?

С ёзлюк: крыльцо, къаладжюк, шахта, тонна, джесир.

Саулагъа борч.

Сабийчикле, „Хорлам неди?“
Деб сорсала,
Болушлусун айтамысыз
Сиз алагъа?..

— Кеси аллына келмегенди
Хорлам бизге,
Къуугъуннга къобхандыла
Таула, тюзле.

Бу джарыкъ кюн тиер ючюн
Бююн бизге,
Джаннган отха киргендиле
Минглеб-мингле.

Аладыла джелимауузну
Бутагъан да,
Аладыла бу джашауну
Къутхаргъан да.

Кёб затланы эсгертеди
Бизге хорлам.
Ол кюнлени унутурму
Керти адам?!

Хубийланы Осман.

1. Хорлам къалай болгъанды?
2. Совет адамла кимлени хорлагъандыла?
3. Автор джелимаууз деб кимге айтханды?
4. Назмуну кесгин окъугъуз, хапарын айтыгъыз.

Совет тиширыулары махтаулу ишлери.

8 Мартда.

(Таулу эгешчигиме).

Келди Сегизинчи март!
Кюнсюзлеге энчи март.
Эгечим, ауунгу ат!
Болгъан тиширыу, джаш, къарт,
Ма, ол тюзге барайыкъ,
Бир-бири бетге къарайыкъ!
Кечикме, кёзюнгю ач,
Эскиликден кенгнге къач!
Джарыкълыкъ таба джол сал,
Хайда, окъу, файда ал,
Белгили кызычыкъладан—
Джаннган джулдузчукъладан
Артха къалмасын башынг,
Ёкюнмесин къарнашынг!

Ертенланы Азрет.

Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: файда, ёкюннген.

Тиширыулары кюню.

Джазны биринчи айыды март. Кюн джерни джылытыб, кьар эрийди. Кюнбетледе кырдык ёсюб тебрейди, чегет кьыйырлада, ышыкь джерледе джанкьозла чыгьадыла, джазгьы кьанатлыла келиб башлайдыла ол кёзюуде. Табигьатха джан кире башлады, дейдиле кьартла.

Тиширыулары Халкьла арасы кюнюн ол айда, 8 Мартда белгилейдиле.

Сабийлеге да уллу кьууанчды ол кюн. „Анамы байрамы келди“, дейдиле ала. Бир кьауумла уа, „аняны байрамы“, дейдиле.

Тиширыулары кюнюн той-оюн бла ашырадыла бизде джыл сайын. Аны кьууанчын юйде, школда, колхозла бла совхозлада, фабрикледе, заводлада этедиле. Сегизинчи мартны байрамын, кьуру бизни кьралда тюл, бирси кьраллада да этедиле.

Алая ол кюн алгьын заманлада кьууанчны кюню, байрам кюн тюл эди. Аны бирси кюнледен ол джаны бла башхалыгьы джокь эди. Урунган тиширыула Мартны сегизинде да, кьалгьан кюнледеча, ишлей эдиле. Тиширыулары байрамыны кюню болурдан алгьа ол кюн кюрешни кюню болуб тургьанды. Ишчи, элли тиширыулары кьыйын, тар джашаудан чыгьарыр ючюн, эски джорукьлары, бугьоулары чачар ючюн бардырылгьан кюрешни кюню эди. Тиширыулагьа эркишиле бла бирча тенглик алыр ючюн баргьан кюрешни кюню эди. Ишчи классны хорламы ючюн баргьан кюрешни кюню эди ол алгьын.

Баучулары Л.

1. 8 Мартны кюню кьалай белгиленеди?
2. Бизни тиширыула ол кюнню алгьын кьалай ашыра эдиле?

Биринчи илячиннге.

Тиширыуладан космонавт
Биринчи болуб атланады,
Совет Союзу хорламы
Энтда бир къат къатланады!

Терешкова космосда
Илячинча джюзеди.
Бу аламат хапарны
Бютеу дуня биледи.

Боташланы Абидат.

Ана.

Анны кѳонакѳгѳа кетгенли эки кюн. Юйде кѳуру аття бла менбиз. Хант эталмай джунчугѳаныбызны юсюне да кѳанатлы-ланы даурлары кѳошулуб, юйден кѳачарча болгѳанбыз. Ингир-де аття ийнек саууб башласа, мен кѳойланы алларына кѳарайма. Аланы тындырсакѳ, экибиз да кѳанатлыла кѳайгѳылы болабыз: нартюх атабыз, тегенеге суу кѳуябыз. Кѳазы, бабушу, тауугѳу да кѳатышыб, бир-бирин талаб, кѳычырыкѳ этиб тургѳан бол-маса, орунларына кирирге унамайдыла. Аттяны бети, ким да та-нырча, аман болгѳанды. Кѳэюне кѳарасам, джазыкѳсынама. Алая бир кере анныгѳа: „Сен ашаб, джукѳлаб тургѳандан сора неге джарайса?“—деб урушханы эсиме тюссе, „Кѳайгѳырмаз, бир ке-сек кѳыйналсын“, деб кѳояма.

— Анняны джумушу кѳыйынды. Биз а, сау кюнню бирге кюрешиб, бир затны да адамыча тындыралмайбыз,—дедим аттягѳа.

— Тюз айтаса. Мени акѳылымда да сен айтхан затла бар эдиле. Келе кирге эди,—дей, терен ахсынды.

Анны, биз уянгынчы, эртденги автобус бла кѳайтыб, юй джумушлагѳа синггенди. Алгѳынча, сансыз этиб кѳоймай, биз аны хар ишине сынаб кѳарайбыз. Кѳолу джетер-джетмез сауут-саба дуу джанадыла, джылтырайдыла. Шхууур кеси аллына биш-генча, терк бишеди. Алая мени эм бек сейирсиндирген кѳанат-лыладыла: тынч турадыла, кѳайгѳысыз. Суу ызындан кѳайтхан-лай, тауукѳла, кѳазла, бабушла, бирери бирер джары бѳлюнюб, ашайдыла, тегенеге басыныб, суу ичедиле. Тауукѳла тизилиб орунлары таба буруладыла. Бабушла, джоппу болуб, хуна джа-нынды джатадыла. Боюнларын тогѳай буруб, бурунларын кѳанат тюблерине джашыра, кѳэслерин бир ача, бир кѳыса, кеслерини сагѳышларына бѳленгендиле. Кѳазла алкѳын тегене кѳатында, ауузларын суудан толтуруб, юслерине бюркедиле. Суу тамчыла, мынчакѳлача джылтырай, сыртларында тѳнгерейдиле. Кѳазланы бир кѳауумлары кѳанат тюклерин бирем-бирем кѳабыб, эринле-ри бла сылаб, сыйпаб чыгѳадыла. Арбазда дауур джокѳду. Кѳу-уанчлы юйюрю тынчайыргѳа хазырланганы танылады.

Бу болумгъа иги кесекни къарагъанымда, кѣлюме былай келди: „Ананы, къуру сабийлери суйген, ангылагъан бла къалмай, бютеу арбаз, малла, къанатлыла—барысы ангылай, сую, сыйлай кѣреме!..“

Дибирланы Шамил.

1. Ананы ишини ауурлугъун къалай билдиле джашчыкъ бла атасыгъ?
2. Аны ангылагъанында, джашчыкъ къалай айтды?
3. Сен къалай болушаса ананг бла атанга? Хапар айт.

Анам.

Джокъдан бюртюк, бар этиб,
Бауурунда кѣлтюрюб,
Бизни ѣсдюрдюнг, ой анам,
Акъ сютюнгю ичириб.

Чалыу эше, халы эте,
Кѣз сууунгу къурутуб,
Джукъу, тынчлыкъ табмайын,
Рахатлыкъны унутуб.

Суу агъачынг бойнунгда,
Сени урчугъунг къолунгда,
Кѣзюнг къыймай сен бизни
Тюшюрюрге къойнунгдан.

Къара кюнде тыбырда
Отубузну ышырыб,
Джукълатмайын ашырдынг,
Бизни кѣрюрге ашыгъыб.

Суйюнчланы Азамат.

Анала балаларын къалай ѣсдюредиле?

Сѣзлюк: чалыу, тыбыр.

Нарт сѣз: „Ана—юйню кюн джарыгъы“.

Къарачы, джаз башланды!

Джаз

Акъ булутла тизиле,
Тау башындан къарайла,
Джазгъы джелле сыртлада
Хансчыкъланы къозгъайла.

Къар тюбюнден ышара,
Джанкъозчукъла чыгъалла,
Къарла эриб, тауладан
Ёзенлеге агъалла.

Нюрюн теге хар джерге,
Кюн таякъла тиелле.
Чат да, ёзен да къалмайын
Джашил кийим киелле.

Къууанч болуб чыпчыкъла
Тюрлю-тюрлю джырлайла,
Мийик чыгъыб, хауада
Тохтамайын ойнайла.

Кенг тюзледе, гюрюлдей,
Тракторла ишлейле.
Къозучукъла, макъыра,
Аналарын излейле.

Къаракетланы Юсуф.

1. Джаз болгъанын неден билесиз?
2. Табигъатда, кюнде, кечеде тюрлениуню сынаб айтыгъыз.

Джазында.

(Хапар).

Сууукъ кыш кетди. Кюнню таякълары джерни джылытыб башладыла. Джер юсю да джашиллене, ариу бет ала башлагъанды. Колхозда биринчи джазгъы ишле, хазна къалмай, бошаладыла.

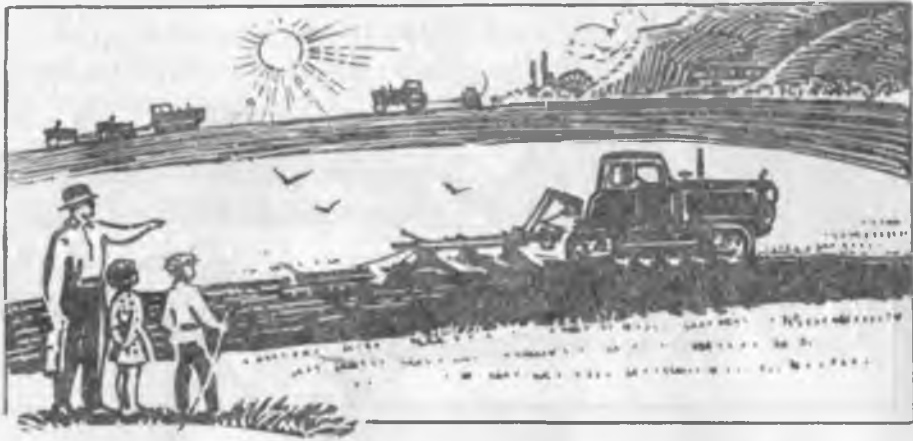
Танг аласыды. Ахматны бюгюн солур кюннюдю. Ол бек къаты джукълайды. Бир заманда, трактор гюрюлдеген тауушла, адам селешгенле Ахматны уятдыла. Ахмат туруб, терезеден къарады. Джаз урлукъ атыллыкъ джерлени сюрюб бошаб, тырнау тарта тура эдиле.

Ахмат, кёб сагъыш эте турмай, эрлай кийиниб, эртденнгиде санчыкъларын ийлей, чаба-джорта, тракторла ишлей тургъан джерге келди. Келсе, колхозну тамада агроному Аслан сабанчылары бригадири бла селеше тура эди.

— Абрек, тракторла бюгюн тырнау этиб бошаргъа керекдиле. Сен урлукъну хазыр эт, мен былайгъа урлукъ салыргъа юч машина, бир трактор джиберейим. Урлукъну салыб бошасанг, алгъан борчубузну артыгъы бла толтурлукъ эдик,—деди да кетди.

Ахмат, юйге келиб, ашаб, гитге эгешчиги Хаулатчыкъ бла тенглері Магометни, Солтанны, Зухраны алыб, ызына къайтды.

Келселе, урлукъ салычу машина бла трактор ишлей тура эди. Сабийле урлукъну джерге тюшгенине сынаб, сейирсиниб къарадыла.

Урлукъ салычуну узун агъач гюрбесине урлукъ къуюлубду. Гюрбени узунуча, ууакъ, бирча темир быргъычыкъла орналыбдыла. Аланы учлары джерге салыныбды. Урлукъ быргъы бла джерге саф-саф болуб тюшеди. Урлукъ салычуну ызындан келген тырнау урлукъну джумушакъ джер бла джаба барады.

Бир кесек тургъандан сора, Ахмат, гитче эгешчигин да алыб, нѣгерлери бла элге къайтды. Юйге келгенинде, аны къарт атасы Исмаил арбазда тахта орунланы ариулай тура эди.

— Аття, сиз джаш заманда джерге урлукъ къалай ата эдигиз?—деб сорду Ахмат.

— Эй, джашым! Биз джашагъан элде урлукъ себиучюлени бири мен эдим. Ма бу къолла сен кѣрюб келген сабан тюзлеге кѣб кере урлукъ себгендиле,—деди.

Ахмат сейирсиниб: „Сора, аття, къолларынг бла къалай себе эдинг?“—деди.

— Джашым, тынгыла.—деб Исмаил хапар айтыб башлады.—Бизни заманыбызда трактор, машина джокъ эди. Джерни къа-ладжюкле бла сюре эдиле. Тырнау этер ючюн а тереклени кесиб, сюреме эте эдик. Аны ѳгюзлеге неда атха тагъыб, сюрюлген джерге айландыра эдик. Ол да, уллу кулдаланы ууатхан болмаса, джерни тюзетмей эди, джумушакъ эталмай эди.

Боюнларыбызгъа агъач челеклени тыбынала бла тагъыб, ич-лерине урлукъ мюрзеуню къуя эдик. Сора, узалыб уууч бла бир урлукъну алыб, силдей эдик. Чачылгъан урлукъ джерге бирча тюшмей эди. Сюрюлген сабанланы дуппурлу-чунгурлу болгъанлары заран бола эди. Салгъан урлугъубуз чыгъыб, чага этерге барсакъ, сабанны бир джери къуру, бир джеринде уа бир кесек кёрюне эди.

— Урлукъну къалай джаба эдигиз?—деб сорду Ахмат.

— Биягъы суйреме бла джабыучан эдик. Урлукъну джартысы джабылмай, кюнде кюйюб къала эди,—деб къарт джууаб берди.

— Аття, сиз алгъын заманда къалай джашай эдигиз?—деди Ахмат.

— Джашым! Сиз насыблы дунягъа, къууанч джашаугъа туугъансыз. Айырмагъа окъуб, школаны бошаб, къралгъа, адамлагъа да хайыр берирча болугъуз. Сизге джашау кенгди, джарыкъды. Насыблыласыз сиз!—деб къарт Исмаил сёзюн бошады Экинчи кюн Ахмат школгъа келди. Ахматны устазы:

— Тюнене кёрген, кесигиз этген ишигизни юсюнден хапар айтыгъыз,—деди.

Ахмат, къолун кёлтюрюб, ал кюнюнде кёрген, эштген затларын болушлусуча джарашдырыб айтды. Ахырында. „Мен уллу болсам, тракторист болуб ишлерикме“,—деди.

Ахматны хапарына сабийле суйюб тынгыладыла.

1. Бурун заман бла энди урлукъ салыуну тенгleshдиригиз.
2. Къарт Исмаилны айтхан хапарындан, кесигиз кёзюгюзге кёргюзген затланы суратларын салыгъыз.

3. Биринг Ахмат, биринг Исмаил болуб окъугъуз.

Сёзлюк: тырнау, къаладжюк, кулда, тыбына.

Нарт сёз: „Джаз джатхан—джазыкъ“.

Баппаханчыкъ.

Джаз келгенлей, баппаханчыкъ
Джер тюбюнден къарайды.
Джауумлада джуууна,
Кюн тиерин марайды.

Алай эте, кёб турмай,
Назик саны ёседи,
Мычымайын юсюне
Сары кёлек киеди.

Джайны исси кюнлеринде
Акъ чох чырмайд башына.
Ол заманда мен барама
Эркелетиб къатына.

Джерден чыкъгъан гоккачыкъны
Кёзюм кыймайды алыргъа,
Хыны джелчик урса уа,—
Алыб кетед хауагъа.

Шаманланы Медиха.

Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: чох.

Усталыкъ керекди.

Бир кюн Осман, меннге келиб:

— Джюр, чабакъ тутаргъа барайыкъ,— деди. Мен ары дери чабакъ тутмагъан эдим. Алай болса да, таукел этиб, Осман къа-тыш тебрим.

Экибиз да, къармакъланы джарашдырыб, суу ызына бардыкъ. Къурт да джыйыб, Османни этгенине къараб, тебрим.

Бир кесек заманны ичине Осман талай чабакъ тутду. Мен а не бек талпыб кюрешдим эсе да, бир джангыз да туталмай, мы-дах болдум. Сора Осман, ышара-ышара меннге келиб:

— Сен, Махмут, былай бла чабакъ туталлыкъ тюлсе. Сен, чабакъланы юркютеме деб къарамай, сууну кюн джарытыб тур-гъан джерине бараса. Къармакъ чыбыгъынгы келеккесин кере-мисе? Чабакъла аны кёрюб къачыб кетедиле. Сууну бойнунда акъырын джюрюмей, чабакъланы къоркъутхан этесе,— деб къа-лай этерими юретди.

Бир кесек замандан мен да чабакъ тутуб башладым. Энди андан бери мен хар иште усталыкъ керек болгъанын билдим.

1. Махмуд аллында чабакъ нек туталмай эди?
2. Османни чабакъ тутаргъа усталыгъы неден белгили болду?
3. Билген чабакъларынгы атларын айт.

Къайда, къайсы сууда, ким бла чабакъ тутханыгъызны айтыгъыз.

Джаз.

Джашил атына миниб,
Къышны сюрюб, бизге келди,
Къуу-шуу болуб тургъан джерге
Ариу тукъум сыфат берди.

Джерни юсюнде чирчик-чирчик
Кём-кём гяхыник чыкъды.
Къымыжа терек да бютеу
Тюз тюбюне дери чакъды.

Чалман ичинде кѳозула,
Тюй бюртюкча, тѳгюлдюле,
Улакѳчыкѳла джаргамладан
Шын-шын туруб секирдиле.

Кѳобан суу да кѳапчыгѳыны
Кѳабыргѳасын тешиб чыкѳды,
Кѳыш да, джаздан кѳоркѳуб, кѳачыб,
Терен джерге барыб букѳду.

Биджиланы Асхат.

1. „Джашил атына миниб“ деб неге айтылады?
2. Назмуда табигѳатны суратлагѳан джерледен табыб окѳугѳуз.
3. Джаз бла кѳышны тенглешдиригиз, суратлаб айтыгѳыз.

Сѳзлюк: гяхыник, кѳымыжа, терек, чалман, джаргам, шын туруб.

Кѳарылгѳашчыкѳ.

Кѳарылгѳашчыкѳ учуб келиб,
Темир чыбыкѳгѳа кѳонду,
Онгнига, солгѳа кѳз джетдириб,
Уллу сескекли болду.

Ауузундагѳы чабакѳ кѳуртчукѳ
Джыйырылад, созулад,
Уясына излеб джолчукѳ,
Дыгаласда урунад.

Кѳанат тауушчукѳну сезиб,
Тюкленнген балачыкѳла,
Тѳзмей, бары, джуу-джуу этиб,
Сюркелишдиле алгѳа.

Байрамукѳланы Халимат.

Джюджекчик.

Тауукъну тюбюнден
Гаккыны алдыла,
Бир башха тауукъну
Тюбюне салдыла...

Ма тешди джюджекчик
Гаккыны къабугъун,
Тауусду, баям, ол
Къабукъда зауугъун.

Гитчечик джашлыкъдан
Кёб затха урунду,
Ётмекге да чанчды
Ол ийне бурунну.

Ой, сейир-тамаша.
Джаратды ётмекни,—
Сора ким юретди
Ётмекге джюджекни?

Къобарды да алды,
Кюрешди джутаргъа,
Джашауну тамырын
Къатыракъ тутаргъа.

Экинчи кюн чабды
Багушну къатына.
Тебледи да атды
Кюлчюкню артына.

Чотчаланы Магомет.

Ленин бизни блады.

Ильични сабий эмда школ джыллары.

А. И. Ульянов.

I.

Бизни джол башчыбыз Владимир Ильич Ульянов (Ленин) 10 (22) апрелде 1870 джыл Волгада Симбирск деген шахарда туугъанды. Ол шахарны атына энди Ульяновск аталгъанды.

Владимир Ильични атасы, Илья Николаевич, ол заманда Симбирск губернияда халкъ училищелени инспектору болуб ишлегенди. Ол къарыусузуракъ юйдегиден чыкъгъанды.

Атасы эртде ёлюб, тамада къарнашыны болушлугъу бла алгъанды окъуу. Симбирскеде ол джарлылагъа, эллилени сабийлерине кёб школ ишлетирге кюрешгенди, къарыуун, кючюн аямай, аны къайгъысында губерниягъа барыб тургъанды.

Владимир Ильич ёсген юйдеги бир-бирин билген, бир-бирин суйген юйдеги болгъанды.

Ол ючюнчю сабий эди. Гитче сагъатда Володя хаман кесинден бир джыл бла джарымны гитче Оля эгешчиги бла ойнагъанды. Ала экиси да бек тири, бек камсык эдиле, ала дауурлу оюнланы, ары бла бери чабышыуну бек суйгендиле. Володя Оляны кесини айтханына сыйындыра эди. Оляны, сюрюб, тапчанны тюбюне кийириб, сора: „Тапчанны тюбюнден атлаб чыкъ“, деб буйрукъ бере эди.

Володяны оюнчакъла бла ойнагъандан эсе, аланы сындыргъаны кёб бола эди. Юйде, тамадала, анга ол затланы этдирирге унамагъанларын сезиб, бир-бирде бизден бугъуна эди.

II.

Окъургъа Володя анасындан беш джылында юреннгенди. Ол да, эгешчигибиз Оля да окъургъа бек сие эдиле, сора атам келтириучю кёб тюрлю китабланы, журналланы суйюб окъуй эдиле.

Экиси да дженгил окъургъа юрендиле, орус историядан халпарланы окъугъанны тышында да, азбар эте эдиле.

Окъуб бошаса, Володя эгешчиги бла ойнаргъа къача эди, ойнаргъа суйгени уа, башында эсгергенибизча, кычырыкъ-хахай этиб, чабышыб ойнагъан оюнланы сие эди. Джай арбазда чаба эдиле, тереклеге мине эдиле. Биз экибиз тамада болсакъ да, бизни бла тюрлю-тюрлю оюнланы ойнай эдиле.

Володя оюнланы бек сие эди, артыкъ да крокетни. Къыш тикден чана бла уча эди, къар джуммакъла бла ойнай эди, конёкла бла уча эди. Симбирск шахарда Володя бла Сашаны мийик тикден учханлары эсимдеди: ол тикден чана бла учаргъа да кыйын эди.

Дуппурну чынг башында тёрт бюклениб, андан сора бироз биллерин тюзетиб, тюбюне тюшерге уа сир къатыб, алай уча эдиле. Мен алагъа сукъланыб къарай эдим, алая алагъа къошулуб къалыргъа базмай эдим. Володя таб уча болур эди деб кёлюме келеди, не ючюн десенг, ол узун бойлу тюз эди, алашаракъ, кеси да кючлю эди.

Володя гимназияны биринчи классына кирген заманда анга тогъуз джыл бла джарым болгъан эди. Ол тынч эмда бек суйюб окъуй эди. Окъургъа фахмусу терен эди.

Устазла айтыудан, Володя, дерслеге иги тынгылагъаны ючюн алаMAT окъуй эди. Иги ангысы, фахмусу болгъаны себебли, джангы дерсни классда устаз ангылатхан сагъатда огъуна толусу бла эсине алыб къюуб, юйге келсе, бир кере къайтарыб окъуб кетиучен эди. Ол кесини тамада къарнашын кемсиз сую эди, не иште да ол этгенча этерге излей эди.

„Ойнаргъа барлыкъмыса?“, „Бастаны къурлаймы ашарыкъса, огъесе джау бламы ашарыкъса?“ деб сорсала, олсагъатлай джууаб этиб къоймай, Сашагъа къарай эди Володя. Ол да, джууаб

этиб къоймай, „не этерик эсе да, бир къарайыкъ“ дегенча, тынгылаб, Володяны кёзюне къарай эди. Биз, экибиз да, анга кюле эдик. Кюлгенибизни, хыликке этгенибизни да къулагъына алмай, Володя: „Саша къалай ушатса, алай“,—дей эди.

Саша эсли, оюмсуз джюрюмеген, кесини бойнунда борчуна уллу эс бёлген джашчыкъ болгъаны себебли, Володя аны эниклерге кюрешгени иги эди; ол, Саша этгенни этерге тырмашыб, къаджыкъмаучу, сёзюне табылыучу, дерслерин заманында этиучю, ишни суйген Сашаны кёзюнден, кёлюнден да кетермей эди.

Иши бла, бизге огъай, Саша хар кимге да юлгю эди,

Адамлагъа къайгъыргъаны ючюн, джумушакълыгъы ючюн, тюз, тыйыншылы, керекли джерде къатылыгъы ючюн биз барыбыз аны бек сюе эдик. Володя гитче сагъатчыгъында джукъгъа тёзюмсюзюрек эди. Ол себебден Сашаны тёзюмлююгю, сабырлыгъы барыбызгъа джараб, юлгю бола эди. Артыкъсыз да Володягъа уа аны уллу магъанасы бар эди. Аллындан тамада къарнашын эниклей, Володя, ёсе баргъанында, кесини ол дженгиллигин кетерирге кюреше эди. Уллу болгъанында уа, биз анда дженгиллик кёрмей эдик.

Кесин ишге салыб, бой бериб ишлер ючюн, кеси кеси бла кюрешиб тургъанын кёре эдик.

1. Ульяновну юдегисинде кимле болгъандыла? Ала бир-бирине къалай къарай эдиле?

2. Володя юдегиде кимни айырыб бек сюе эди? Не ючюн сюе эди?

3. Володя Сашагъа кесини къайсы кылыкъларын ушатыргъа кюрешгенди? Китабда табыб окъугъуз.

4. Сиз Володяны къайсы халисин джаратасыз, анга ушар ючюн, не этерге керекди?

5. Ульянов Володяны юсюнден гитче сабий китабчыкъланы окъугъуз, назмуланы азбар этигиз.

6. Классда „Ленинни мюйюшюн“ къурагъа болушугъуз.

Сёзлюк: тапчан, гимназия, фахму, ангы, къаджыкъмаучу.

Ленинге.

Кюн джылытханча джерни юсюн,
Сен джылытаса джюреклени.
Кенг джашауда къадар кючюнг
Бирикдиреди миллетлени.

Сабий тууса да къралымда,
Атынгы айтыб тилленеди.
Сени джырлаб джырларында,
Халкъым ишге кёлленеди.

Сени ёмюрлюк байрагъынг,
Джарыкъ джулдузча, сакъланады,
Сен—аджашханны чырагъы,
Сеннге дуня ышанады.

Ёмюрю тюзлюк бла джашар—
Сенден юрениб хар адам.
Дунягъа туугъан кючюнг
Халкъла ючюн болад байрам.

Батчаланы Альберт.

1. Назмуну окъуб, магъанасын ангылагъыз.
2. Ленини туугъан кючюне альбом джарашдыргъыз (суратладан, назмуладан).
3. „Кюн джарытханча джерни юсюн, сен джарытаса джюреклени“ дегенни магъанасын ачыкълагъыз.

Туугъанды ол ёлмезге!

Кёзю джумулуб,
Айырылса да бизден.
Ленин сауду,
Джашайды ол ичибизде.

Къучакълады Ленинни
Мермер кешене,
Амма, ёлюм джокъду
Ленинни ишине.

Ким айталыр ёлгенди
Деб минглеб мингнге,
Миллионлагъа джол ачыб
Туугъан Лениннге!

Ёртенланы Азрет.

Нарт сёз: „Адам улугъа насыбха—Ленин берилгенди дунягъа“.

Ленинни сабий заманы.

Владимир Ильични тамада эгечи Анна Ильинична хапар айтады. Володя къуру да бир заманда къобханды. Ол гимназиягъа эртденбла сегиз сагъат бла джарымгъа баргъанды.

Джети сагъатда Володя кеси уянганды, аны джангыз да киши уятмагъанды. Уянганлай, кийингенди, тишлерин, къолун, бетин джуугъанды, белине дери юсюн мылы джанджаулукъ бла сюртгенди...

Володя орнун кеси джыйгъанды. Къолун, бетин джууб, кийиниб бошагъандан сора, кече хазыр этиб къойгъан дерслерине эртденбла джангыздан къарагъанды. Ол кёзюуде анабыз эртден ашарыкъны хазыр эте эди. Барыбыз

бирге джыйылыб, эртден шхуур ашай эдик. Табакъда джукъ къоймай, берилген ашарыкъны ашаб бошаргъа керек бола эди. Бу затха артыкъсыз да бек Володя сакъ болгъанды.

Чайдан сора ол он минутну тынч олтургъанды, не ючюн десенг, исси чайдан сора къысха огъуна суукъгъа чыгъаргъа анабыз къоймай эди: тамакъларыбыз аурур деб къоркъа эди.

Сегиз сагъат бла он минутда Володя, столдан къоба, атабыз бла саламлашыб айырыла эди, дженгил огъуна кийиниб, гимназияда кийиучю форма кийимлерини тьюмелерин этиб, алай кете эди. Джыл сайын айырмагъа окъуб, классдан классха кече эди. Махтау грамотала ала эди. Тенгчиклерине хар заманда болушуб гаргъанды ол.

Владимир Ильични сабий заманыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Сёзлюк: гимназия, Махтау грамота.

Шемшер.

Владимир Ильич Ленин табигъатны бек суйгенди. Чегет хансланы, акъ къайынны, джашил назны артыкъ да бек суйгенди. Ленин уугъа уста, чегетледе айланьргъа ёч болгъанды. Джангыз аны суймегени: безир ючюн кесилген тереклени, тебленнген гокка хансланы кёрсе, джаны къыйналгъанды. Чегетлени, терек бачхаланы къайгъыларын этгенди.

Кремлде Ленинни кабинетинде кёк боялгъан джыккырда джангыз бир шемшер терек ёсгенди. Къалай эсе да, алай болду: Ленин ауругъан кёзюуде ол шемшер да ауруду. Страусну тюклерине ушаш аны мазаллы чапракълары саргъалыб башладыла.

Бир джолда Ленин кабинетинде полгъа тюшюб тургъан, сары чапракъны табды. Ол анга къайгъылы болду. Шемшерге жарарыкъ бир уста таб деб, къагъытчысындан тиледи. Аллай адамны Москвада табыб, Ленинге келтирдиле. Ауругъан терекге къараб башлады ол. Кёб турмай Владимир Ильич Ленинге къарагъан дохтур да келди. Сора Ленин анга: „Сабырчыкъ этигиз, марджа, былайда эки ауругъан барбыз, врачла кёзюулеб къарасынла“,—деб накъырда этди.

1. Ленин табигъатда артыкъ бек нени сюе эди?
2. Ленинни джаны, нени кёрсе, кыйналыучан эди?
3. Шемшерге не болгъан эди?
4. Ленин дохтургъа кяллай накъырда этди?
5. Сен табигъатны кялай сакълайса?

Сёзлюк: Шемшер, табигъат, Кремль, страус.

Ленинни эмен береги.

Разлив деген кёл Ленинграддан узакъ тюлдю. 1917 джылда Ленин, кесин джаулагъа тутдурмаз ючюн, былайда джашыныб тургъанды. Бир джолда Ленин терек бачхада бир дауурла эштгенди: юйню иеси Николай Александрович джашларына уруша эди. Николай Александровични джашлары Сережа, Коля бла Толя июлда бир джаш эмен терекчикни къазыб келтиргендиле да, аны кегет бачхада салыргъа умут этгендиле. Июль айда ол битерик тюлдю, деб аталары аны ючюн урушханды!

„Кёрюрге керекди, мен да болушайым“,—дегенди Ленин. Сора Владимир Ильич оноу этгенди. Чегетде эмен терекчик битген джерден топракъ келтиргенди. Чунгур этиб, топракъны ары къуйгъандыла. Чегетде ёсгенича, терекчикни кыблагъа айланган джанын былайда да ары айландыргъандыла. Эмен мазаллы терек болгъанды. Уллу Ленинге эсгертме болгъанча, ол бюгюн кёлню бойнунда кегериб чайкъалады.

1. В. И. Ленин Разлив кёлню къатында нек тургъанды?
2. Эмен терекчикни орнатыргъа ол кялай болушду?
3. В. И. Ленин терекни орнатыргъа кяллай усталыкъ этгенини юсюнден айтыгъыз.

Нарт сёзле:

„Къара кюнню Ленин чачды, джарлылагъа насыб ачды“.

„Ленин—тенглик джашауну чырагъы“.

Къзыл нанькъла.

Финляндия бла бизни чегибизден узакъ болмай, чегетли тѣ-
белени арасында „Ариучукъ“ деб бир элчик барды. Аны аты бла
аталгъан кѣлню къатында агъач юйчюк барды. Ол эртде ишлен-
нгенди.

1917 джыл анда бир фин ишчи къатыны, эки джашы бла джашагъанды. Бир джолда аналары арба чарх таууш эштгенди. Эшикге чыкыгъанында, аны эри бла ким эсе да бир танымагъан адам келе тургъанын кёргенди.

Эри къатынына джарыкъ къычыргъанды:

— Бу бизни къонагъыбызды, Константин Петрович Иванов. Ол дженгил огъуна юйню джашлары бла шох болгъанды.

...Константин Петрович финча чыртда селеше билмей эди. Бир-бирин ариу кёрюрге аны ючюн чырт да джартылыкъ джокъ эди, селешген а эталмай эдиле.

Сабийлени селешгенлерин къонакъ аз-аз ангылаб башлады. Ала „Пунаны, Пунатен пунаны!“—деб айта эдиле. Бу сёзю кёчюрсенг, „къызыл кёгетле“ бола эдиле. Ол сёзлени орус къонакъ бек джарата эди. Ол кеси да, „Пунатен пунаны“,—деб айтыб башлады.

Андан сора ючюсю да бирден кёлге бара эдиле. Кюн джылы болса, джуууна эдиле.

Константин Петрович тешиниб, башындан а картузун тешмей, алай кире эди суугъа. Башында картузу тургъанлай, къалай джюзеди, деб сабийле сорургъа дыгалас эте эдиле, къалай сорургъа билмей эдиле. Ол суудан чыкъса, къартузун башындан ала эди. Чачы къара эди, къалын эди, мангылайын а бирча джабмай эди.

Бу зат бек сейир эди сабийлеге. Ингир сайын аталары, ишден келиб, шахардан хапар айта эди. Хапары уа Ленин бла большевиклени юсюнден эди.

Чачын къолю бла сылай, Константин Петрович кюле, тынгылай эди хапаргъа.

Бу юйчюкде къонакъ кёб турмады. Къалай эсе да, шахардан эки ишчи келди да, ала бла талай кюннге кетди. Ишчини къатыны къайгылы болду. Петроградда шкокла атылгъанын, солдатла, ишчиле, матросла правительствогъа къаршчы къаугъа ачханлары ол биле эди.

Аталары къайтды... Ол, бек джарыкъ болуб, хапар айтыб башлады: ишчиле хорладыла, энди Россияда Ленин башчысы болуб, Совет правительство къуралды.

Андан сора чемодандан Владимир Ильични суратын алыб, сабийлеге:

— Таныймысыз?—деб сорду.

Аналары кюлдю.

— Къалай танырыкъ эдиле! Ала аны къуру парик бла кёргендиле. Чачы аны мангылайын джабыб эди.

Алая тамада джашы, ол джууунган заманда картузун нек алмагъанын билдим, деб кычырды.

А. Кононов.

Рахатлыкъ бла шохлукъ ючюн.

Джарыкъ Май.

Ашыгъыб джетдинг бизге,
Болджалынга мычымай,
Салам бере, нюр тѣге
Таугъа, тюзге келдинг, Май.

Тенг юлешиб бересе,
Джылыуунгу къызгъанмай.
Бизге талпыб джетесе,
Хурмет берген джарыкъ Май,

Излейсе халкъларынга
Насыб джашау, къаджыкъмай.
Тюзлюк теджей барына,
Тансыкълатхан джарыкъ Май.

Сеннге нѣгер болгъанла
Тюзелелле абынмай.
Сен келесе дунягъа,
Тенглик излей, джарыкъ Май.

Хубийланы Осман.

1. Кесигиз окъуб, азбар этигиз.
2. Майны къууанчына сиз къалай хазырланасыз?

Биринчи май алгъын бла энди.

(Е. Ильинадан.)

I.

Революциягъа дери.

Революциягъа дери Биринчи май байрамны этерге эркинлик джокъ эди. Алая ишчиле, машиналаны тохтатыб, ишни къоюб, орамлада Къызыл байракъны джашыртын кѣргюзюб тургъандыла.

Къыйырда джашагъан ишчиле шахарны ара орамларына, адамла кѣб джыйылгъан джерлеге баргъандыла.

Бир джолда ат аякъ таууш эштигенди. Атлы жандармала бла полицей отрядла, чабыб келиб, саууту болмагъан ишчилеге айландырыб, от ачхандыла.

Биринчи май ючюн урушлада кѣб къан тѣгюлгенди, алая зыраф тѣгюлмегенди. Патчахлы правительство сюнгуле, окъла бла ишчилени къысдырыгъа умут этгенди. Ол этген мурат болмагъанды. Эркинлик ючюн кюрешгенле джылдан джылгъа кѣб болгъандыла. Ленинни партиясы аланы бирге-бирге джыйыб, эркинлик ючюн урушха элтгенди. Биринчи май байрам урунганланы эркинлик ючюн бирикген кючлерине, хазырлыкъларына къарагъан кюн болгъанды.

II.

Революциядан сора.

Москвада Биринчи майны джангы эртдени. Къызыл площадда байракъла чайкъаладыла. Бизни партияны башчылары бла Совет правительствону членлери Мавзолейни трибунасында турадыла.

Кремлни къатындагъы орамла бла площадлада, парклада, скверледе бек кѣб адам джыйылгъанды. Москва шахарны бютеу коллективлеринден, школларындан, институтларындан келедиле бери адамла. Къралны башха шахарлары бла эллеринден, республикаладан, областладан да келедиле. Май байрамны сыйына тыш къралладан да келедиле къонакъла.

Дауурбазла къысха-къысха къагъыладыла, сыбызгъыла, быргъылы инструментле джырлайдыла, литаврла зынгырдайдыла. Урунганланы демонстрациясы болады былайда. Плошадха Москваны халкъы чыгъады: ишчиле, къуллукъчула, инженерле, артистле, студентле кѣбдуле. Къызыл байракъла ары-бери чайкъаладыла.

Бизни къралны ишчилери бла урунган эллилери патчахны тюшюрюб, заводчула бла фабрикантланы, джер иеле бла бийлени кыстаб, властны къолларына алгъандан бери кѣб джылла оздула. Уллу Коммунист партия Ленин кѣргюзген джол бла бизни къралны хорламгъа элтеди.

Къралыбызны бир кыйырындан бир кыйырына дери ёхтем, эркин джайылгъан байрамны кёрген уллу къууанчды.

1. Революциягъа дери ишчиле Биринчи майны къалай байрамлай эдиле?

2. Революциядан сора урунганла Биринчи май байрамны къалай ашырадыла?

3. Биринчи май байрамгъа сен къалай хазырланаса?

Сёзлюк: жандарм, полиция, революция, Мавзолей, Кремль, трибуна, патчах, толкъун, сюнгу.

Нарт сёз: „Октябрь халкъны бугъоуладан бошлады“.

Владимир Ильич мамматлыкъда.

Майны бири, 1919 джыл. Демонстрацияны орнуна бютеу Россияда мамматлыкъ къраргъа деб, большевик партияны этген чакъырыууна урунганла разы болдула. Эртденбла эртде москвачы ишчиле бла къллукъчуланы колонналары революцион джырла бла шахарда мамматлыкъ болур джерге тебретиле.

Ол кюн Кремлде джашау эртде башланган эди. Мамматлыкъгъа келген къллукъчула, къауум-къауум отрядла, колоннала болуб, бары ишлер джерлерине кете эдиле. Кремлдеги кызыл аскерчиле къллукъларын кююб кетерге болмай эдиле. Аны амалтын, мамматлыкъны, Кремлде да кёб иш болгъаны себебли, анда этерге оноу болгъан эди.

Кремлчи аскер бёлек казармаланы аллында тизилди.

Эртден тогъуз сагъатха джууукъ Владимир Ильич, площадь чыгъыб, командирни къатына келди, аскерчича сый берди да айтды:

— Джолдаш командир, мамматлыкъда ишлер ючюн, меннге сизни бёлекге кюшулургъа эркинлик беригиз.

Дакъикъа чакълы бирни джунчуду, андан сора командир джууаб этди:

-- Келигиз, Владимир Ильич, онг флангга сюелигиз!

Владимир Ильич, онг флангга дженгил барды да, тизгиннге сюелди. Къызыл аскерчилени тизгинлеринде къууанч таууш чыкъды. Владимир Ильич аланы биргесине болгъанына халкъ бек учунду.

Оркестр согъа, бѐлек ишлер джерине тебреди. Кремлни площадын анда-мында шындык болуб тургъан мазаллы къанга, том-рау, таш тѐбеледен ариуларгъа керек эди. Аланы барысын узакъ-гъа элтирге, сортлары бла бир-бири юсюне къаларгъа керек эди: къангаланы къангалагъа, томраулары томраулагъа, джукъа къангаланы джукъа къангалагъа.

Барысы бирден ишге къадалдыла. Владимир Ильич, къуру къалгъанла солугъан, „тютюн ичерге“ 5 минутха бѐлюннген заманда болмаса, къызыу ишлей эди. Ол беш минутда хар кимни эси анда эди. Накъырда эте эди ол, хапар айта эди. Кѐлю джарыкъ эди. Владимир Ильич мамматлыкъда ишлейди деб, саулай Москвагъа хапар джайылгъан эди. Къайда да ол къууанчлы хапар джюреклени кѐлтюре эди, къанат битдире эди.

Къызыл галстук.

Азамат бюгюн танг джарыгъанлай къобду. Юсюне кийимлерин къаблаб, кюзгюню туурасына келиб сюелди. Чал ургъан сакъалын къолу бла сылаб, башын булгъады. Кѐзлерин ууа, къюбюрден джюлгючюн алыргъа дыгалас этди, алая ачхычны табмады. Агъач орундукъну аякъ джанына барыб сюелди. Абидатны терен солуб, татлы джукълаб тургъанын кѐргенинде, уятыргъа кѐзю къыймай, талай заманы турду. Сора аргъы юйге кириб, гитче джашчыгъын уятыргъа таукел болду.

Джууургъанны къыйырын кѐлтюрюб, къулагъына „Рашид“ деб шыбырдады. Ол, несин да билмей, хурулдайды.

— Джашчыкъ, санга айтама да, танг эртде атханды, тур!— деб Азамат, орундукъну аягъында олтуруб, уллу зыбыр къоллары бла Рашидни джангы джюлюннген башын сылады. Джашчыкъ

аякъларын созду. Джукъусураб, эки къолун кериб, дагъыда башын джууургъан бла джабаргъа тебрегенлей, атасы:

— Школгъа кечигирге башлагъанса, къоб. „Тур-турдан хапар келсе, джукъудан хайыр къалмаз“,—деди.

Рашид сескекдениб, эки кѣзчюгюн джандырды.

— Заман болмайды. Энтда бир кесекчик джукълайым,—деб ол башын джастыкъгъа салгъанлай, Азамат къобуб, радиону ёрге бурду. Джарыкъ къууанч джырла къуюлуб, юйню ичин зангырдатдыла. Рашид, тынгылай туруб, джууургъанны юсюнден атыб, секириб къобду.

— Унутуб тура эдим, бюгюн эртде барыргъа керекме школгъа,—деб Рашид бет джууаргъа эшик аллына чыкъды...

Рашид китабланы джыйыб, юйден чыкъгъанын Азамат сакъал джюлюй тургъанлай эследи.

— Абидат, сеннге айтама да! Биягъы галстугун унутуб барды. Бери къайтарчы!—деб кычырды.

— Галстук ючюн да аллах айтхан болур эди, ашамай барды,—деб ызындан чабды анасы.

Джашына къайгъыргъандан, Азамат сакъалын къалай джюлюб бошагъанын билмеди.

— Мен ашарыкъ тюлме, кечикгенме,—деб Рашид, джыламысыраб, артына тартды, анасы уа, аны билегинден тутуб джибермей, юйге сюйреб кийирди.

— Нек джанынгы аласа? Ач къарангылай барыб, не дерс билликсе! Галстугунгу уа нек къоюб кетгенлигинди?—деди Азамат.

— Унутуб бара эдим,—деб анасыны къолундан билегин ычхындырыб, орундукъ къулагъында галстугун сермеб алыб, хурджунуна сукъду. Аны эслеб, атасы:

— Галстукну хурджуннга ургъан не адетди? Бери чыгъар!—деб кыджырады.

— Аны тагъа тургъунчу кечигирикме. Школда тагъарма.

Бу сѣзлени кѣлтюрмей, Азамат, джашына къараб, башын булгъады. Къатына барыб:

— Галстук не болгъанын билемисе? Сен кесинг аны багъасы тюлсе!—деди.

— Билеме. Бизге школда аны хапарын айтхандыла.

— Да сора, джюрюте нек билмейсе да? Мен, аны берген-леча болсам, сенден сыйырыб аллыкъ эдим.

Атасыны кёлю бла ачыуланнганын ангылаб, Рашид галстукну хурджунундан чыгъарды. Печни къатында шиндикге олтуруб, буршуларын да тюзетмегенлей бойнуна тагъа башлады.

— Итиу уруб, тюзетиб такъ,—деди Азамат, хыны къараб.

— Атам, энди унутурукъ тюлме!—деб сумкасын алыб, школга кетди.

Хубийланы Осман.

1. Пионер галстукну магъанасы недеди?
2. Сен пионер болсанг, галстугунгу къалай джюрютюрюксе?

Совет адам.

Ишлейди ол шахарланы.
Къазады ол шахталаны,
Ёсдюреди сабанланы,
Тюз иннетли совет адам.

Сууланы баргъан джолларын
Керек джары ол элтеди,
Къум тюзлени къоюнларын
Джашнатхан да ол этеди.

Космосха, джулдузлагъа
Илму кюч бла учады,
Север бла юг полюсха
Гыйы джолну ол чачады.

Шохлукъ ючюн кючлю кюлун
Хар кимге да ол береди,
Рахатлыкъны уллу джолун
Кюнден кюннге ол кереди.

Эбзеланы Азрет.

1. Совет адамны баш мураты неди?
2. Совет адам шохлукъну, рахатлыкъны нек излейди?

Совет Социалист Республикаланы Союзу—бизни Ата джуртубуз.

Ата джуртум.

Мени джуртум—мийик сыртла, къяяла,
Джашил чегет, шоркъя суула, тенгизле.
Тауда элле, дангыл тюзде шахарла...
Сюймеклигим къялай уллуду сизге!

Къууатынгы, насыбынгы кёрюрге
Талпыб, кюсеб келедиле къонакъяла.
Энди тёрде тутарыкъяла ёмюрле,
Ата джуртум, сени сюйюб ийнакъялай.

Сен халкъынга къанат бердинг учаргъя,
Этдинг ие джерге, суугъя, джашаугъя.
Аны ючюн джарыкъдыла адамла,
Джан салгъанса—сёлешедиле таула.

Хубийланы Осман.

Назмуну азбар этигиз.

Нарт сёз: „Адамны насыбы—аны Ата джурту“.

Джуртуму сыйы.

Ата журт деген сыйлы сѣздю. Аны магъанасы теренди, ул-луду. Бизни хар бирибизге Ата журт эм сыйлы, эм багъалы затды. „Тойгъан джерден туугъан джер ашхыды“, деб аны ючюн айтхандыла бизни къарт аталарыбыз.

Ата журтундан айырылгъанны джашауунда не татыу, не сый, не махтау къалмайды. Ата журтду бизге джашауну берген, аны татыуун ангылатхан. Ма аны ючюн сюебиз биз Ата журтубузну, аны ючюн багъалатабыз биз аны. Олсуз бизге джашау джокъду. Биз аны ючюн, аны сыйын, махтауун, кючюн кѣлтюрю ючюн джашайбыз.

Ата журт деген сѣзню къалай ангылайбыз биз? Кесини туугъан джерин, атасы бла анасы джашагъан юнню, орамын, тийресин, элин, тенглерин, сабийликде ойнагъан оюнларын хар ким да сюеди, унутмайды. Туугъан къралына сюймеклик ол затладан башланады. Сабий ёсе, уллу бола баргъаныча, аны билими, ангысы да ёседиле. Алай бла, туугъан джерине, кесини элин не-да шахарын санаб къоймай, бютѳу къралын санайды адам.

Ата журт деген—ол бизни бютеу къралыбызды, аны учсуз-къыйырсыз тюзлери, къарлы таулары, къалын чегетлери, бютеу шахарлары бла эллери.

Дунияны башында бизни къралдан уллу кърал болмагъанын биз скойюноб, махтаныб айтабыз. Джер джюзюню эки кесегинде орналыбды ол. Аны этеклерин юч океанны суулары джууадыла.

Бизни Ата журтубузну дангыл тюзлерини топрагъы семизди, битимлиди. Аны чегет байлыгъы бютеу дунягъа белгилиди. Тауларында болгъан байлыкъ бек уллуду. Сууларыбызны кючу тауу-сулмазча онглуду. Бизни къралны табигъат байлыгъы, таурухда айтылырча, уллуду.

Бизни Ата журтубуз капитализмни биринчи къурутхан кърал болгъаны бек уллу къууандырады хар совет адамны. Социалист къуралыш биринчи кере бизни къралда джаратылгъан-

ды. Халкъланы барысына бизни Ата джуртубуз кёргюзгенди эркинлик бла насыблы джашаугъа элтген джолну.

Аны ючюн артыкъ да багъалыды ол бизге. Аны ючюн кёредиле бизни Ата джуртубузну сыйын бютеу дуняда урунган адамла.

Баучулары Л.

1. Бу статья бла „Ата джуртум“ деген назмуну тенглешдиригиз. Къаллай оумла бирчадыла алада?

2. Къаллай затладан байды бизни Ата джуртубуз?

3. Нек махтанабыз биз кесибизни Ата джуртубуз бла?

Къарнаш шохлукъ.

Бизни къралда кёб тюрлю миллет джашайды: орусла, украинлыла, узбекле, белорусла, казахла, гюрджюле, азербайджанлыла, литвачыла, молдаванла, латышла, къыргъызла, таджикле, эрменлиле, туркменле, эстонлула. Дагъыда кёбле.

Совет власть хар халкъгъа эркинлик бергенди миллет къраллыкъ къураб джашаргъа. Союз республикала бла автоном республикала аллай къраллыкъладыла. Аланы хар бирини кесини Конституциясы барды. Республиканы эркинликлери бирчады, тенгди.

Республикалада миллет школла бла театрла ачылгъандыла, миллет тилледе китабла, газетле, журналла басмаланадыла, телевидение бла радио миллет тилледе ишлейдиле. Алайды хар зат.

Патчах бла бийлени власти къралны кючлеб тургъан заманада ол игиликлени бири да джокъ эди. Бир къауум миллетни уа кесини джасмасы да болмагъанды. Сёз ючюн, ма бизни областны миллетлеринде джокъ эди кесини басмасы болгъан.

Бююннгю игиликлени миллетлени барысына Ленинчи партия бергенди, бийле бла байланы къралын чачхан Улуу Октябрь социалист революция бергенди.

Халкъла кеслерине миллет къралла къурагъандыла—миллет республикала. Ала, биригиб, бир улуу кърал къурагъандыла—Совет Социалист Республиканы Союзун.

Совет Союзгъа онбеш союз республика киредиле. Аланы хар бирини кесини Баш Совети барды.

СССР-ни Баш Совети этгенча, союз республиканы Баш Совети да кесини правительствосун къурайды.

Хар союз республиканы кесини герби бла байрагъы болады.

Баучулары Л.

1. Къайсы миллетле джашайдыла Совет Союзда?
2. Совет власть бизни къралны хар миллетине къаллай эркинлик бергенди?
3. Миллет республикаладан къралгъан Союзу аты къалайды?
4. Статъяны башын окъугъуз. Бизни къралны миллетлерини шохлугъуна кърнаш шохлукъ деб нек айтабыз?

Кърал байракъ бла герб.

Джер джюзюнде ненча кърал бар эсе, алай бир байракъ бла герб да боладыла. Хар къралны кесини байрагъы бла кърал белгиси— герби. Байракъла бла гербле бирчала тюлдюле. Байракъла бир боялуу неда талай тюрлю боялуу, къолан неда сызлыкълы, джудузлуу неда крестли боладыла.

Гербле да алайдыла. Не асланны, не къапланны сураты, не мыллыкчы къушну, неда бир башха джаныуарны сураты.

Байракъ бла гербни тюрсюню, алада салынган суратла хар къралны кесини алгъыннгы эмда бюгюннгю джашаууна кере, тамблагъа не мураты болгъанына кере, бир белгили магъананы тутадыла.

Бизни байрагъыбыз кызылды. Аны сабыны къатындагъы баш мюйюшюнде джудузну, оракъ бла чегючню суратлары бардыла. Совет байракъны кызыл бети урунган халкъны насыбы ючюн кюрешде тегюлген къанны эсибизге салгъанлай турады. Кёб къан тегюлгенди, бек кёб, алай байракъ биринчи Социалист Къралны башында ёхтем халда эркин чайкъалыб тебрегинчи...

Бизни Къзыл байрагыбыз Кремлни башында, ара шахарыбызны башында, Къралны башында чайкъалады. Бютеу дуния кёреди аны юсюнде эркин урунууну белгисин—оракъ бла чёгючню—бютеу урунганланы къарнашлыкълары бла шохлукъларыны белгисин—бешмюйюш джулдузну.

Совет къралны гербин будай башланы алтын бетли джоппусу джасайды. Аны юсюнде онбеш тилде джазылыбды революцион чакъырыу—„Бютеу къралланы пролетарлары, бирлешигиз!“ Ортасында—Джерни тегерек суратыны юсюнде оракъ бла чёгюч, башында—бешмюйюш джулдуз.

Баучуланы Л.

1. Совет Байракъны кызыл бети не затны белгилейди?
2. Байракъны юсюнде оракъ бла чёгючню, джулдузну суратлары не магъанада салыннгандыла?
3. Бирси къралланы герблеринден башхалыгъы неди бизни гербни?

Бизни республика Россия.

Биз Россия республикада джашайбыз. Ол бек уллуду. Республиканы Къара тенгизни джагъасындагъы джерлеринде шемшер, къоз терекле, джюзюм кёкенле ёседиле. Акъ тенгизни джагъасында уа къар джауа, суукъ джел ура турур. Анда июль айны ортасына дери терекле чагъыб башламайдыла. Джай салкъынды, къысхады. Къараб-къарагъынчы, озуб кетеди.

Андан бери айланыб тебресенг, джылыгъа бурула барады. Тундра бошалады, ийнели чегетле башланадыла—нарат, наз, нызы. Андан ары—къатыш чегетле. Алада наз терекле бла бирге эмен, къайын терекле да ёседиле. Чегетледен ётсенг, ачыкъ талалагъа, дангыл тюзлеге чыгъаса.

Бизни къралда—Россияда—суула кёбдюле. Тенгизле да бардыла. Таула да. Чегетледе, тенгизле бла кёлледе, суулада джаныуарла бла чабакъла кёбдюле.

Бизни область, Къарачай-Черкесия, Ставрополь край бла бирге, Россия республикагъа киреди.

Областны джерини асламысы тауладады. Анда алапат джайлыкъла, ариу чегетле, таза суула, магъадан байлыкъла кёбдюле. Тау ёзенледе гара суула чыгъадыла. Аллай суула бла тау хауа адамны саулугъуна джарайдыла.

Энишгеракъ тюшсенг, ариу сыртла бла къара топракълы тюзлеге джетесе. Бу джерледе колхозла бла совхозла сабан сюредиле, мал кютедиле.

Областны шахарлары бла эллеринде заводла бла фабрикле, шахтала ишленгендиле.

Бизни республика Россия эм уллу республикады. Бирси республикаланы барысындан уллуду. Байлыгъы да онглуду аладан.

Россия чомарт республикады, къалгъан республикалагъа къарнаш болушлукъ этгенлей турады, бай болургъа, ёсерге, ариу болургъа болушады.

Баучулары Л.

1. Россияны табигъаты бла байлыгъы къалайды?
2. Чомарт республика деб нек айтылады Россиягъа?
3. Бизни областны халкъларыны, байлыкъларыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Тамада къарнашха.

(Ногъай тилден.)

Октябрда ногъай халкъ
 Керти шохлукъну алды,
 Орус халкъ бла биргелей,
 Ол хорламгъа барды.

Къыйын джашау къуруду,
 Халкъым эркин урунду.
 Орус къарнаш—тамада,
 Туура джолгъа ол бурду.

Ачыу эм зауукъ кюнде
 Бизни бла биргесе сен.
 Шохлугъубуз ёмюрде
 Тунакы болмаз, деб мен
 Ийнанама джюрекден.

Бир-бирге бериб къолну,
 Алгъа таукел барабыз.
 Ильич джарытхан джолну
 Джюрюйбюз, къууанабыз.

Тутдур къолунгу манга,
 Тамада орус къарнаш,
 Иеди салам санга
 Ногъайлы къарт эм джаш.

Суюн Капа улу.

1. Окъугъуз, хар строфасыны магъанасын айтыгъыз.
2. 1-2 строфаларын азбар этигиз.

Карачаевск.

Тау миллетлеге Уллу Октябрь эркилик, джарыкълыкъ келтиргенди. 1917 джыл Октябрь айда урунган халкъ Ленинни, Коммунист партияны кючу бла оноун, ишин, джерни, мюлкню кесини къолуна алгъанды. Ууакъ тау миллетлеге да баш эркилик, бошлукъ берилгенди. Кеслерини тиллеринде окъургъа, джаргъа, билим алыргъа мадар чыкъгъанды. Аны бла къалмай, Совет къралны, Коммунист партияны оноулары бла Къарачайны арасында шахар салыргъа бегим болгъан эди.

Теберди ёзен бла Къобан ёзен бир-бирине къошулгъан джердеги тюзню табха санаб, 1924 джыл алайда джангы социалист шахар салыннганды. Аны аты Карачаевск шахарды. Ол бусагъатда Къарачай районну да ара шахарыды. Шахар бек ариу орналгъанды, таб джердеди.

Шахарда Ленин атлы, Киров атлы, Пушкин атлы, Орджоникидзе атлы, Гюрджюланы Къурман атлы, Алийланы Умар атлы Халилланы Саид атлы, Рахатлыкъ деген, Ленинград атлы, дагъы-да талай уллу орам барды. Орамлагъа ариу асфальт салыныб, эки джанлары бла терекле орнатылгъандыла.

Шахарда кёб ариу юй барды, аллай юйле энтда ишленедиле. Аланы кёбюсю экиден онекиге дери бир-бири башында ишленгенди.

Бу шахарда джашагъан адамланы сабийлерине юч орта, бир 8-джыллыкъ школ, талай сабий сад ачылгъандыла.

Карачаевск джаш, гитче шахар болса да, аны Халилланы Саид атлы кинотеатры, кърал устазлыкъ институту, больницасы, тюкенлери, спорт школу, музыка школу, тюрлю-тюрлю усталыкъгъа юретген училищеси, мастерскойлары, сабийлеге оюн паркы, телевизион ретранслятору бардыла.

Шахарда инструментле ишлеген, темир-бетон панелле этген заводла ишленгендиле.

Былайдан Теберди шахаргъа, Учкуланнга, Зеленчукге, Черкесскеге, Урупха, Марагъа, Нарсанагъа асфальт джолла ачылгъандыла. Шахарны тегереги чегетди, хауасы аламатды, сууу кирсизди. Шахарда аэродром барды.

Карачаевскени тегерегинде ташкёмюр шахтала кёбдюле. Андан сора да къралгъа хайыр берген кёб тюрлю комбинатла, учреждениеле ишлейдиле.

Шахар кюнден кюннге ёсюб барады.

1. Карачаевск шахар къачан, къалайда орналгъанды?
2. Аны къаллай орамлары бардыла? Атларын айт.
3. Ненча школу барды?

Кавказ.

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюеме,
Узакъ джерден, тансыкълаб,
Сеннге салам иеме.

Уллуд сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Гранит, мермер ташынг.
Дамлыды, татыулуд ашынг.

Сенден чыгъад хар тюрлю
Дарман суула, гарала.
Сенде багъыладыла
Ауругъанла, джарала.

Сени кюсеб келелле
Тыш къраллы джерледен.
Сеннге келиб солуйла
Шахарладан, элледен.

Тюзлерингде, сабанлада
Тракторла улуйла,
Сени курортларында
Ишчилеринг солуйла.

Саулукъ табыб эм солуб,
Юйлерине къайталла,
Сенден тамашалыкъны
Халкъларына айталла.

Боташланы Абидат.

1. „Кавказ“ деб къайсы джерге айтабыз?
2. Кавказны ариулугъу, байлыгъы, ауругъанлагъа джарагъаны наз-муда къалай суратланады?
3. Назмуну азбар этигиз.

Шохлукъ.

Къызыл площадь,
Москвада,
Бир гитче джашчыкъ
Тюбеди ГУМ-да.

Кавказда джашчыкыгъа
Бёркчюк алыргъа
Соргъанымы эслеб,
Ол айтды манга:

- Кавказданмыса?
- Хо, джаным, алайды.
- Энди барлыкъмыса?
- Хо, джаным, сакълайды

Сенича бирчик,
Мени ашыгъыб.
Анга кёб саугъа
Аллыкъма сатыб.

— Мени бёркюю
Элтсенг а анга,
Къарачай джашчыкыгъа,
Саугъагъа.

Атасы, бизге
Къараб, ышарды.
Джашчыкыны бёркчюгюн
Башындан алды.

Къарачай джашчыкыны
Аты бла анга
Мен да бир бёркчюк
Алдым башына.

Суратха тюшдюк,
Ортагъа салыб,
Терен шохлукыгъа
Джангы джол ачыб.

Байрамукъланы Халимат.

Кесгин окъугъуз. Не ангылагъаныгъызны кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

Алат хорлам.

Минг тогузджюз алтымыш биринчи джыл, апрелни 12-си космосну историясыны эм джарыкъ бетиди. Ол кюн Совет Союзну адамы, летчик-космонавт Юрий Алексеевич Гагарин джюрютген „Восток-1“ деген совет космос кеме кёкге учаргъа буйрукъ алгъанды.

Джигит космонавт, джюз сегиз минутну ичинде Джерни тегерегине учуб, ызына къайтханды.

Ишни баджарыб, муратына джетиб, бизни Ата джуртубузну джерине сау-саламат тюшгенди.

Бизни къралыбыз космос кенгликlege джолну биринчи салгъанды.

Космосха биринчи джол ачхан Юрий Гагаринни аты ёмюрлюкге айтылгъанлай турлукъду. Ол кесини джигитлиги бла совет халкъны, совет илмуну сыйын мийикге кёлтюргенди.

Биринчи космонавтны ызындан Джерни тегерегине башха совет космонавтла учхандыла.

Экинчи космонавт Герман Степанович Титов 6-7 августда 1961 джыл Джерни тегерегине онджети кере айланганды. Аны ызы бла космонавтла: Андриан Григорьевич Николаев бла Павел Романович Попович, экиси да башха-башха космос кемеледе 11—15 августда 1962 джыл Джерни тегерегине учхандыла.

Аладан сора космосха 14—19 июнда 1963 дж. лётчик-космонавт Быковский В. Ф. учады. Ол уча тургъан кёзюуде дуняны юсюнде биринчи космонавт тишируу Терешкова Валентина Владимировна космосха учады. Быковский В. Ф. 81 кере, Терешкова В. В. 48 кере Джерни тегерегине айланыб, дуняны сейирсиндире, сау-эсен тюшедиле.

Космосха учуу энта барады. Минг тогъузджюз алтмыш төртюнчю джыл октябрь айны 12—13-де „Восход“ деген космос кемеде ючеулен учадыла. Джерни төгерегине 24 сагъатха 16 кере айланадыла. Летчикле-космонавтла: инженер-полковник Комаров Владимир Михайлович, илму къуллукъчу Феоктистов Константин Петрович, врач Егоров Борис Борисович.

Космосну билиуде совет адамланы улу джетишимлерине бютеу адам улу сейирсинеди.

„Восход-2“ космос кемеде экеулен бирге, бир кабинада учадыла. Космос кемени командири полковник Павел Иванович Беляев бла экинчи пилот подполковник Алексей Архипович Леонов алагъа дери космонавтла этмеген джангы сынам этгендиле. Алексей Леонов, космос кемени тышына космосха чыгъыб, талай сынам этиб, ызына кемеге киреди. Экиси да сау-эсен къайтадыла.

Къралыбызны ара шахары Москва кёб кере джигит космонавтлагъа тюбешгенди. Джетинчиси Георгий Тимофеевич Береговой „Союз-3“ космос кемеде Джерни төгерегине учуб этген муратына толусу бла джетиб, къайтханды. Ол биринчи кере космос кемени къолу бла суйген джерине элтгенди, кереклисича джюрютгенди.

Бу джетишимле совет илму бла техниканы ёсюмюне шагъатлыкъ этедиле.

Космосха учуу барады. 1964 джыл 14—15 январда „Союз-4“ бла „Союз-5“ деген космос кемеле учхандыла. Ичлеринде Совет Союзну джигит джашлары: В. Х. Шаталов, Б. В. Воинов, Е. В.

Хрунов, А. С. Елисеев болгъандыла. Была, эндиге дери адам эта-
лмагъан сынамланы этгендиле: эки кемени бир-бирине къошуб,
космос станция къурагъандыла. Бир кемеден бир кемеге эки кос-
монавт кечгендиле. Космонавтла керекли ишлени, сынамланы де-
менгили толтуруб, сау-эсен Ата джуртубузгъа къайтхандыла.

Сёзлюк: космос, космонавт, илму, космос кенгликле, кабина,
экинчи пилот, техника, планета, ажым.

1. Бу хапарны юч бёлюб окъугъуз.
2. Космонавтланы атларын айтыгъыз.
3. Космонавтиканы кюнюне альбом къурагъыз, джыйылыугъа хазыр-
ланыгъыз.

Бизни элде.

Акъчокъракъ. Алай айтылады бизни сууну атына. Алай уллу болмагъан тау сууланы бириди. Амма бирси сууладан башха тюрлюдю ол. Башхалыгъы бош зат тюлдю, уллуду. Аны бла тенг-лешдирирге бизни джерледе суу табмазса.

Бизни Акъчокъракъны сууу тап-тазады, кюзгюча тазады. Джокъду дуняда аныча таза суу. Джокъду, багъалы окъуучу, излеб да кыйналма. Бизни Акъчокъракъны сууу татлыды, балча тотлыды. Огъай, балдан да татлыды, аныча татлы суу, тюзюн айтсакъ, бир джерде да джокъду. Шохум, аны ючюн айтабыз биз, сууубуз бал сууду, деб. Багъалы окъуучу, сен андан бир уртлаб кёрсенг эди, ичгенинг сайын дагъыда ичеринг келир эди, ичиб къанмаз эдинг, тамагъында татыуу къалыр эди. „Тохтачы, тохтачы, энтда бир уртлайым“, деб тилер эдинг. Сени бизни Акъчокъракъдан зор бла айырыргъа да болмаз эди. Ах, Акъчокъракъ, Акъчокъракъ, сенсе бизни дарманыбыз-дарыбыз, сенсиз биз бир кюнню да джашаяллыкъ тюлбюз. Бизни элден, ким болса да, биреу башха джары кетсе, къайтыб, Акъчокъракъны кёрюрге, аны сууундан уртларгъа ашыгъады. Уртлаб бошаб, солууун дженгил алады да: „Ох-ох-ох, туугъан джерим джандет кёре эдим, Акъчокъракъ бал суу кёре эдим“,—дейди. Сора кёзю тоймай, кёбге дери сууну кюмюшча джылтырагъан толкъунларына къараб турады.

Эки-эч джылны мындан алгъа уллу дегенде уллу, билимли алиме келиб, бизни Акъчокъракъдан таза суу джокъду, бизни Акъчокъракъча джумушакъ суу джокъду, деб аны джагъасында джюн джуугъан уллу фабрика салыргъа оноу этиб кетген эдиле. Энди фабрика ишлейди. Бизни гитче Акъчокъракъ саулай Шимал Кавказда къыркыйлгъан джюнню, акъ мамукъча, таза этиб, джуузды. Ол джюн бармагъан а не джер барды! Ол джюнден этилмеген не зат барды! „Бизни Акъчокъракъ джуугъан джюнден этилген костюмну киймеген бизни къралда адам болмаз, эшта“, дейдиле бизни элчиле. Алайды да, окъуучу, мени Акъчокъракъгъа махтауум бош зат болмаз. Кече, кюн махтаб турсакъ да, Акъчокъ-

ракъны игилигин айтыб бошайлыкъ тюбюз. Бек сюеди Акъчокъ-
ракъны бизни эл. Аны ючюн тюлмюдю элни адамлары бурундан
бери сууну атын элге атагъанлары.

Акъчокъракъ алай улуу тюлдю. Аны бурунгу ногъай элле-
ге ушагъан джери да джокъду. Бизни Акъчокъракъда саламбаш
юй энди бек аз джолугъады. Аны орамлары тюп-тюздюле, юйлери
джарашуулудула. Эл чегетге батыб тургъанча кёрюнеди. Бизни
элде бир-бири башлы эки юй да бардыла. Бири—школ, башха-
сы—колхоз клуб. Адамгъа керекли зат барысы бизни элде табы-
лады. Хар бир юйде—радио, электрочыракъ, кюн сайын киногъа
къарайбыз. Алая алкъын суу быргъы салынмагъанды, аны бизге
кереклиси да джокъду, нек десенг, Акъчокъракъ элни туура бир
къыйыры бла барады.

Бизни Акъчокъракъ керти курортду. Джаз бизни элге со-
лургъа шахардан кёб адам келеди.

Шахардан не башхасы барды бизни Акъчокъракъны?
Барысындан джарашуулудула, бай джашайдыла бизни элни адам-
лары.

Капаланы Суюн.

1. Акъчокъракъны бирси сууладан не башхалыгъы барды?
2. Былайда ишленген фабриканы къралгъа не магъанасы барды?
3. Элни джарашдырылгъаныны юсюнден автор не зат айтады?
4. „Бизни эл“ деб хапарчыкъ джазыгъыз.

Тенгиме.

Ата джуртум, джокъду хыйсаб
Узунунг бла кенгинге.
Анга къууана, джазама
Чек сакълагъан тенгиме.

— Къазауатдан сени атанг
Джигит болуб къайтханды.
Джокъду, тенгим, сени хатанг,—
Кёлюнгдегин айтханды.

Юретеди сакъ болургъа,
Джаугъа хатер салмазгъа,
Тынчлыкъсыз къыйын джоллада
Арымазгъа, талмазгъа.

Къоруулайса эркинлигин,
Джуртубузну насыбын,
Махталады тирилингг.
Керек джерде — басымынг.

Джигит бол сен, тенгим, анда.
Халкъ ышанады санга,
Огъур бла атсынла тангла
Джуртда хар бир инсаннга.

Хубийланы Осман

1. Назмуну окъугъуз; маъанасын ангылагъыз.
2. Сизни элден ким этеди къуллукъ чекчи аскерледе?

Табигъат. Джайны къууанчы.

Таякъ джангур.

Сибириб джолну,
Сууукъ джел джетди.
Кюнню джылыуу
Къалмайын кетди.

Къара булутла
Джабдыла джерни,
Кёрмезча болду
Кёзге тюртгенни.

Къыйырсыз кёкню
Джарыгъы кетди.
Кюкюреб, джашнаб,
Бир джангур джетди.

Кенг орамланы
Суу ырхы оюб,
Бош сабийлеге
Табылды оюн.

Джел шаушалгъанлай,
Кюн кѣлтюрюлдю.
Уллу, гитче да
Хансха тѣгюлдю.
Таза джибекча,
Джашнайды тѣгерек,
Сырт да, тюз да
Бирден кѣгеред.

Хубийланы Осман.

1. Башында суратлагъа къараб, хапар джарашдырыб айтыгъыз.
2. Джангур адамлагъа не хайыр бергенин айтыгъыз.
3. Алгъын заманда адамла, кеслерин джангургъа джибитмез ючюн, не кийим кийгендиле?
4. Энди уа не кийим киедиле?

Улакъчыкъ.

(Къысхартылгъан хапар.)

Салих, айыбсыз бир классдан бирине кѣчюб, атасы бла таугъа къой фермагъа чыгъыб къойчу болду.

Атасы юретгенча, семиз шпан къозучукъланы отлауну эркиннде кютеди, алагъа бек суююб къарайды.

Ол кѣрмеген джангыз „Къонакъ кетген“ ауушду. Алайгъа барыргъа Салих онгсунуб, атасындан эркинлик тилеб башлады.

Атасы, Осман, бир да унамады. Ауушха башы бла чыкъса, бугъойгъа кетеди деб къоркъады. Тюбю бла барса уа, кюрт юзюлюб басар деб унамайды.

Джашчыкъ тохтамады, тиледи, джалбарды. Эм артында атасы: „Да болсун, Акъ Къая бла бар сора, эртденбла эртде кетсенг, кюнортагъа къайтыб келликсе,“—деди.

Сууукъ аяз сыйдам бетин сылай, джашчыкъ аууш башында иги кесекни айланыб, ызына, ферма таба тебреди. Бир джанын-

дан „ме-е-е“ деб бир макъыргъан таууш келди. Дагъыда бир кесекден тюз аллында ол биягъы таууш ачыкъ эштилинди. Чабыб барса, бутундан таш басыб, сойланыб тургъан кийик улакъчыкъны кёрюб, къойнуна алды.

Атасы, Салихни кёрюб:

— Аферим, кийик алыб келесе да,—деб сейирсине, улакъчыкъны къолуна алды.

— Э-э, буту ууалыб турады да, кеси да ачдан къарыусуз болгъанды. Сау къаллыкъ болмаз, алай болса да бир кёрейик. Сют ичерик эсе, бир кёр,—деди. Улакъчыкъны кёзлерин ау джабыб тургъан болмаса, сют ичмеди. Салих мыдахланды, сагъыш этди. Сора, атасындан эркинлик алыб, улакъчыкъны элде мал дохтургъа байлатдырыб, ызына къошха чыкъды.

Салих, ариу къараб, улакъгъа саулукъ табдырды. Ёксюз улакъчыкъгъа бир эчкини ана этдиле. Джашчыкъ хаман да эчкини тутуб, улакъчыкъгъа эмизе эди. Ол кютю болду.

Бир джолда, бир мазаллы чыгыр къушдан къоркъуб, орнундан чыгъа кетиб, кече стауатха къайтмай къалды. Осман да, Салих да кечени узуну излеб табмадыла. Мыллыкчы къушдан заран болгъанын билдиле.

Эртденбласында Осман, Салихни уятыргъа кёзю кыймай, къойланы кеси алыб кетди.

Салих къаты джукълайды. Бир заманда джашчыкъны бетине джылы тылпыу урду, бир джумушакъ зат аны мангылайын сылады. Уяныб къараса: „Ма мен келдим, бери къоб“ дегенча, улакъчыкъ аны юсюне ёрге сюелиб тура эди.

Салих, секириб туруб, аны къаты къучакълады, кёзюн-башын уппа этди.

„Къайда айландынг, нек абрек кетген эдинг?“—деб, адамгъа сёлешгенча, сёлешди.

1. Салих къалай окъугъанды?
2. Атасындан тилеб, къайры барды? Не кёрдю?
3. Салих улакъчыкъгъа къалай къарай эди?
4. Сен Салихни къайсы халисин джаратаса?

Наз.

Къая башы тик джитиде
Бир наз терек ёседи,
Хар кечеде, хар кюнде
Ол кёб джунчуу кёреди:

Къая къысады тамырын,
Джерге терен бошламай,
Бюгеди джел да бутагъын,
Арыб-талыб тохтамай.

Кёк кюкюреб джылы кюнде,
Джангур уруб ётеди,
Сууукъ эмиб къыш кёзюуде,
Къар юсюне тюшеди...

Алай болса да хар къуру
Анга кюн нюр тегеди—
Тола барады умуту,
Назчыкъ таукел ёседи.

Тамбийланы М.

Назмуну азбар этигиз.

Тубанлы кёл.

I.

Джай школдан чачылгъандан сора, къошха бардым. Бизни къошубуз Буу Ёлгенни аягъындады. Атам колхоз маллагъа къарайды.

Эртден сайын эки къарнашчыгъым да, мен да тууарланы чатха къыстайбыз. Андан къайтсакъ, не тыхтен джыяргъа, не чабакъ тутаргъа барабыз.

Бир кюн ючюбюз да къысыр маллагъа туз берирге Кёнделеннге чыкъдыкъ. Алайдан къарасанг, Чотча къая, аны сол джанында Теберди аууш кёрюнедиде. Андан берлакъда—Тубанлы кёл.

— Андан тубан нек чыгъады?—деб сорду къарнашчыгъым.

— Эртден хауа кёлню сууундан эсе сууукъду. Кёлню суу тылпыулары, сууукъ хауагъа тийиб, тубан боладыла. Тубанлы кёл деб аны ючюн айтылгъанды,—дедим.

Биз, ёргеракъ чыгъыб, малла отлагъан джерге джетдик. Кюн къыздыра башлады. Кырдыкдан тойгъан тууарла кюртню тюбюнден шоркъулдаб чыкъгъан суудан ичедиле, дагъыда ызларына къайтыб отлайдыла.

Маллагъа туз бердик. Ала, туз орунчукълагъа къуюлгъан туздан джалаб, отларгъа джайылдыла. Биз да ызыбызгъа айландыкъ.

Энишге тюшюб келе, гурт тауукънукъулача, бир тауушла эштдик. Сейирсиндик. Иги эслеб къарагъаныкъда, башларын ёрге кёлтюре да, бизни таба къарай тургъан бир къанатлыланы кёрдюк. Аланы къатларында джуджеклери бар эдиле. Бизни эслегенлей, хансха кириб кетдиле. Была джумарыкъ тауукъла эдиле..

Биз дагъыда Тубанлы кёл таба къарадыкъ. Энди кёлню тубаны джокъ эди. Кюн къыздыргъандан сора тубан чачылыб кетген эди.

II.

Экинчи кюн биягъы кёлге бардыкъ. Кёл теренди, анда чабакъла джюзюб айланадыла. Кёлню сууу джарыкъды да, ала ариу кёрюнедиле.

Кёл мийик тауну тюбюндеди, чунгуруракъ джердеди. Биз, эрлай тешилиб, джууунуб башладыкъ. Кёл джылыды, тышына чыкъсакъ, дженгил сууукъ болабыз.

Джууунуб бошагъандан сора, къармакъланы алыб, кёлню огъары джанына бардыкъ. Уллу ташны артына бугъунуб, чабакълагъа кёрюнмей, къармагъымы къуртуна бир уллу чабакъны дженгил джюзюб келгенин кёрдюм. Джетиб, къуртну джутуб къойду да, къармакъны тартыб тебреди. Къармакъ чыбыкъ, ёрге тартама дегенлей, белинден сыныб кетди.

Чыбыкъны уч джаны кёлню башында джюзюб баргъанын кёребиз. Аны чабакъ тартыб барады. Элте барыб, къамишлеге ташайтыб кетди.

Меннге ачыу болду. Къарнашчыгъымы къармагъын алыб, джангыдан салыб тебретим. Бу джол а ашыкъмай, чабакъны бек таб чыгъардым. Ингирге дери кёб чабакъ тутуб, къошха къайтдыкъ.

Ортабайланы Тохтар.

1. Школдан чачылгъандан сора сохта къайры баргъан эди? Сабийле анда не эте эдиле?

2. Ол кёлге Тубанлы деб нек аталгъанды? Ол алай нек болады?

Кёгюрчюн.

I.

Кёбдюле ариу къанатлыла—джырлаучула, къычырыучула, мурулдаучула, сызгъырыучула, хауада учханла, джерде джюрюгенле, сууда джюзгенле... Хар барыны бирер сейир тюрсюню, къылыгъы барды: кими хайырлы, кими хаталы, кими огъурлу, кими къутсуз, кими ариу, кими эрши. Алая кёгюрчюнча суюмлюню, аныча илешни, тазаны табаргъа къыйынды. Тынчлыкъны, рахатлыкъ джашауну белгисине санайды халкъ аны.

Муратны джыйырма чакълы огъурлу къанатлысы бар эди кёгюрчюн уяда. Аладан экиси—эртдеден тургъан, юйюрсюнюб бошагъан кёгюрчюнле. Къыстаса да, кетмей эдиле.

Эки кёгюрчюнюн да кёлегини тюбюнде джашырыб, сахарны бир къыйырына чыгъа эди джашчыкъ тенглери къатыш. Юйге бара билмей къаллыкъдыла, неда барлыкъдыла деб ёчешиб, аякъ-

ларына кѡагъытчыкѡла байлаб, учуруучан эдиле. Огъурлу кѡанатлыла, мийик кѡкге чыгъыб, кюнню алтын таякѡларында джуууна, тас болуб кетиучен эдиле.

Ингирде джашчыкѡла ашыгъыб кѡайтсала юйге—кѡгюрчюнле келиб тура. Ала кѡб юйню арасында таный эдиле кеслериникин.

... Бир джолда Муратны анасы юйде хычынла биширди. Исси болду, тылпыудан толду юй. Хауа кѡакѡсын деб, эшиклени, терезелени ачдыла. Мурат да балконнга чыкѡды.

Ол билмей тургъанлай, бир кѡк кѡгюрчюн балконну терезесинден учуб кирди, андан юйге кѡачды.

Мурат, терезелени, эшиклени этди да, аны тутар кѡайгъылы болду.

— Кѡой, джашчыкѡ, кюрешме, насыбха келгенди ол,—деди анасы.—Кѡууанчны келечисиди, кѡайдан келди эсе да.

— Клеткагѡа салайым, кѡалгъан кѡгюрчюнле кѡатыш джашасын,—деди Мурат.

Анасы унамады, кѡой, деди, бираз юйюрсюнсюн, кѡушдан, кѡартджыгѡадан эсе да кѡачыб келгеннге ушайды.

II.

Джангы кѡонакѡчыкѡ, орундукѡ тюбюнде бугъуб, талай сагъат турду. Андан сора чыгъыб, юй тюбюнде ары-берилени чѡплей, столгѡа, орундукѡгѡа кѡона тебреди. Столда ѡтмек умурланы кѡабыб, суучукѡ ичерге кюреше эди.

Он кюн чакѡлы кетгенинде, кѡгюрчюн Муратха кесин тутдурду, башчыгъын, ариу боюнчугъун сылатды.

Ахыры юйдегини бир адамыча болду. Шхууур ашар заман болуб, аякѡ-кѡашыкѡ таууш чыкѡгъанлай, Мѡлек да сагъаяды. („Мѡлек“ деб Муратны анасы атагъан эди.) Столгѡа аны суу чѡмючюн, аш табагъын да саладыла. Бары да бирге ашайдыла—Мурат, анасы, эгешчиги, Мѡлек...

Тойса, Мѡлек Муратны имбашына кѡонаргѡа бек сюеди, эрнин-бурнун тазалай, кѡанатларын джая-джыя турады.

1. Халкъ нек сюеди кѣгюрчюнню?
2. Кѣгюрчюнню къаллай кылыгы барды?
3. „Мѣлекни“ хапарын айтыгъыз.

Сѣзле: юйюрсюнюб, уя къатыш, къанатлы, къартджыгъа, чѣмюч, имбаш, басхыч.

Джай каникуллада.

(Сабийлеге хапарчыкъ.)

Сагъат тогъуз болду. Сохтала школну арбазында джыйылдыла. Устазла не айтырыкъдыла, деб сакълайдыла. Сохталаны линейкагъа тиздиле.

Директор, айырма окъугъанлагъа махтау къагъытла, саугъагъа китабла бериб, айтды:

— Мындан ары да иги окъугъуз. Къалгъан сохтала сизден юлгю алсынла, сиз насыблы дунияны къууанчлы балаларысыз. Коммунизмни къурауда джаш болушчуласыз. Сизни тѣлюгюз коммунизмде джашарыкъ тѣлюдю, джигит болугъуз.

Сохтала юлерине кетиб барадыла. Джангыз Къасым, мыдах, кишиге да къарамай, акъырын атлай келеди.

Мурат, артына туракълаб, Къасымгъа:

— Алдынгмы табелинги?—деб сорду.

— Огъай, меннге буюрулгъан ишлени толтурмасам, берлик тюдюле,—деб джууаб этди Къасым. Къайгъылы болуб Къасымгъа:

— Сен быйылдан бери да къарыусуз окъудунг. Нек болду алай?—деб сорду дагъыда Мурат.

Къасым, кѣлю асыры аз болгъандан, сѣлешалмай, кѣзлерин джумдуругъу бла ууб, юйлери таба айланды. Мурат, аны ызындан джетиб:

— Мен къачха дери сеннге болушайым, сюе эсенг, джууунургъа да бирге бара турурбуз, не?—деди.

Къасым, джукъ айталмай, разылыгъын башын силкиб жёргюздю...

— Мурат, сен бизге кел да, анама айт,—деди Къасым, Джашчыкъла, бир-бири къолларындан тутуб, Къасымлары таба кетдиле.

Боташланы Абидат.

1. Мурат бла Къасымны ушакъларын табыб окъугъуз.
2. Муратны кыылыгъында, халисинде не затны джаратасыз?

Нарт сёз: „Кишиге аманлыкъ билме, тенгинги ызындан жюлме“.

Сюрюучюле.

(Х а п а р.)

Джашла сюрюу кютгендиле. Аланы бири абадан болгъанды. Сюрюу кютеме деб кетиб, ингирге дери эки гитче сюрюучюге кютдюргенди. Ол экисине муну этгени кюч тийгенди. Бир кюн, малла джайылыб, джашла терек салкъында олтурдула. Мен джукълайым, тюзге иерсиз, деб бир джанына айланыб хурулдады тамада сюрюучю. Узакъ болмай, къара батмагъы бла суу бар эди. Джашчыкъла суу ичерге бардыла да, алайда оноу этдиле. Тамада сюрюучюню къоркъутайыкъ, ансы бу бизге асыры кёб артыкълыкъ этди деб, сёзлери былай болду. Тешиниб, кымыжа болдула экиси да. Къара батмакъ бла юслерин боядыла. Тюрсюнлери адам тюрсюнге ушамады. Барыб, джукълаб тургъан сюрюучюню бири баш джанында, бири да аякъ джанында чёкдюле. Сёлешдиле. Джукълагъан уянды. Асыры къоркъгъандан эс ташлаб, орталарындан чыгъыб, юйге айланыб къачды. Бу экиси уа аны сюрюуб джеталмадыла...

Джашчыкъла, дженгил огъуна кийимлерин къолларына алыб, алайдан башха джерге кетиб, джууунуб, кийиндиле. Бир заманда, тамада къойчуну атасы, джашны къолундан тутуб, ёрге, была таба айланыб келе эди.

Джашчыкъла, джукъ билмегенча этиб, сюрююню къатында бычакъ оюн ойнаб башладыла.

Джашны атасы, быланы къатларына келиб:

— Бу сизни къатыгъыздан къалайда айырылгъан эди?—деб сорду.

— Базыкъ ташланы къатында сюрюу джатхан эди, алайда бу джукълагъан эди. Сюрюу джайылыб тебреди да, биз муну уятмай, кеси уянса деб, сюрююню ызындан кетдик. Андан сора хапарыбыз джокъду,—деб джууаб бердиле.

— Не болгъанды мынга?—деб сордула джашчыкъла.

— Кёзюне бир пелах затла кёрюнгендиле,—деб атасы хапар айтхан заманда, была, кюллюклерин тыялмай, бек тентиредиле, къоркъаракъ да болдула.

Ингирде джашын афендиге алыб барды ол киши. Заманында келтиргенинг иги болду, деб дууа джазды афенди. Джашны атасы афендиге нохта баугъа бир улакъ берди.

Экинчи кере биягъы тамада сюрюуючу, кеси джукъ этерге унамай, быланы къоркъутуб, джумуш этдирирге мурат этгенинде, джашчыкъланы бири:

— Тынч тур, ансы биягъы шайтанланы чакъырыб къояргъа да болурбуз,—деб къоркъутду аны.

Арта хапарны тюзюн айтыб, кюле эдиле джашла.

1. Гитче джашчыкъла тюзюм этдиле?

2. Абадан джашны къылыгъын джаратамысыз?

3. Хапарны ауздан кесигиз айтыгъыз.

Чалкъы чала.

Ойна, джюрек, сен таукел.

Къайна, кючюм, саным да.

Керил, чалкъы, зынг деб кел,

Дюрю эте джанымда.

Башха баргъан джюлгюшча,
Биченликни ариу чал,
Чарса озгъан дюлдюрча,
„Ауузунг“ бла махтау ал.

Джануу эте, таблай,
Бел къатдырыб чалырма.
Бешкъарышым, хорламгъа
Сени ызынгдан барырма!

Джуккаланы Х.

Назмуну кесгин окъугъуз.

Сёзлюк: чарс, дюлдюр, бешкъарыш, дюрю, джануу, таблау.

Галстук болушду.

Бюгюн байракъны 3-чю отрядны пионерлери кёлтиредиле: ала болгъандыла алчы. Горн, даурбаз тауушла бла, пионерле салют бериб тургъанлай, лагерни байрагъы, мийикге чыгъыб, таза хауада чайкъалды.

Хар кимни этер иши белгиленди. Ючюнчю отряд Алимканы дорбунуна къараргъа барлыкъды. Терк огъуна, азыкъ, дарман, байлау дегенча затла алыб, машинагъа къаланыб, лагерден чыкъдыкъ.

Джыр, накъырда тохтамагъанлай, биз, Джагъанасны ёрге кириб, бир ферманы къатында машинадан тюшюб, чегетге таяндыкъ. Джашил таланы ичин пионерле сынджырча тизилиб барадыла. Тизгинни аллында—пионервожатый.

Дорбунну ичи къарангы, джюрюгеннге уа таб къоркъуулу эди. Ол себебден, кишиге хата болмасын деб, къолума фонарь алыб, сабийлени бирем-бирем киргизиб чыгъаргъан эдим. Аны ичиндеги терен хуюланы юсюнден джюрюген хапарланы эсибизге тюшюре, дорбунда кёмюкю суу секиртмени къатына барыб, солургъа, азыкъ ашаргъа джарашдыкъ. Хар кимни конфетлерин бердим да, бир юлюш артыкъ къалды. Сескекли болуб къарасам—Хасан джокъ! Къайгъылы болдукъ. Эки къауум болуб излерге джайылдыкъ.

Тюрлю-тюрлю сагъышла эте, чегетни ичинде бир ачыкъ джерге чыкъдыкъ. Сабийлени бири:

— Сыртлыкъда ким эсе да сюелиб турады, барайыкъ да со-райыкъ, кѳрген эсе уа,—деди.

Иги къарасам, ол адамны башында мийикде бир къызыл затны джел тарай тура. Джюрегим басылды: Хасан болур деб келди кѳлюме.

Ол бир джары джанлаб кетмесин деб, эрлай суудан ѳтѳб, сыртлыкъгъа чыкъгъаныкъда, Хасан узун чѳртлеуюк чыбыкъгъа галстугун тагъыб, сюелиб тура эди. Бизни кѳргенлей, аллыбыз-гъа мыллык атды.

— Галстукну кенгден иги кѳрѳсюз деб, этген эдим бы-лай, излеригигизни уа билген эдим... Сизни къайда излерге бил-мей, эртденбла ѳтген джерибизге чыгъыб, эшта былайтын оза-рыкъ болурла деб, галстукну ѳрге тутуб, орнумдан кетмей тура эдим,—деб ол, уятлы болуб, баш энишге къарады.

Ингирде уа лагерде хапар уллу эди...

Экинчи кюн „Бизни экскурсиябыз“ деген листок чыкъгъа-нында, хар ким аны басыныб окъудула. „Галстук Хасанны табар-гъа болушду“ деб Азамат, сурат да салыб, Хасанны аджашханы-ны юсюнден джазгъан эди. Назмула да бар эдиле.

— Хасан, бек къоркъгъанмы эдинг?..

— Энди махтанныкъ болмазса...—деб чам этдиле сабийле. Алая ол, кишиге джууаб этмей, къатыма келиб:

— Кечигиз, энди чырт кишини къыйнамам,—деди.

— Ашхы, ашхы... Бар, тобну алыб чыкъ: спортплощадкада тоб ойнарыкъбыз —дедим.

Хасан чабыб кетди. Мен аны оюмлу да, джигит да боллу-гъуна ышанама, эшта, эски къылыкъларын къоярыкъ болур.

Лайпанланы Рашид.

1. Къайры атлангандыла сабийле?
2. Хасанны къылыгъы къалайды?
3. Дорбуннга къалай кирдиле?
4. „Галстук болушду“ деб нек аталгъанды хапаргъа?

Сѳзлюк: Горн, эртденнги линейка, дауурбаз, салют.

Чегетде киштик.

Къарангыды. Атла, налары бла ташланы чакъдыра, бир абына, бир тая, ёзенни ёрге барадыла. Къарт атасыны джамчысына чырмалыб тургъан Керамчыкъ татлы къалкъыугъа кетеди. Алая арбаны чайкъалгъаны бла суу таууш джашчыкъны уятдыла.

— Эй, эй аманла! Но-о-о!—деб Токъай сыбыртхыны булгъайды. Пырх-чырх эте, аякълары тая, атла кёчюуден чегет ичине бурулгъан джолгъа чыгъадыла.

— Уяндынмы, джашым? Кёб къалмагъанды Дорбунлагъа энди, бир кесекден джетерикбиз,—деб къарт, узалыб, джашчыкъны тегерегин кысыдырды. Керамчыкъ, къарылгъач бала уядан боюнчугъун созгъанча, бир къолу бла джамчыны башындан атыб, тегерегине къарайды. Тар ёзенни башында джарыкъ джулдузла джанадыла. Бир-бирде джулдузла, кёкде сыз тарта, джер таба сёдегей джюзеди.

Керамчыкъ бла Къайтукъланы Хасанчыкъ джай заманларын къошда бирге ашыргъандыла. Экиси топракъдан къаллай алакат атчыкъла, базыкъбоюн, кысха мюйюзлю ёгюзчюкле этген эдиле. Аланы джыйыб, дорбунда асыраб кетгендиле...

Арба чегетни къалынына киргенинде, джашчыкъ сескекли болду. Не зат эсе да тунакы таууш этгенинде чегетде, Керамчыкъ акъырын атасына кысылды.

— Къоркъгъанмы этдинг? Гылын къуш кычырады, къоркъма,—деб Токъай жылы къолу бла джашчыкъны кесине кысыды. Къарт атасыны рахат олтургъанын кёрюб, Керамчыкъ да кёлюн басды.

Кёб турмай къалын тютюн ийис келди. Арба тауушну эштиб чабды болур, ит юрген таууш чыкъды. Бир итни юргени, кёб тауушла болуб, ёзенлеге саркъды. Керам, Бойнакъны таныб, кёлю джарыб, джамчы тубюнден чыгъыб, атасыны къатына олтурду.

Чегетден чыкъгъанларында, сол джанына айланыб, уллу дорбунланы аллында джилтинле къатыш тютюню бурулуб-бурулуб мийикге чыгъа, уллу шынкъарт джана эди.

Арба, чирикдени ичин джырыб, ары бурулду. Аланы алларына, кьуйругьун булгьай, Бойнакь чабды. Аны ызындан Хасанчыкь да чыкьды. Тенгин ийнакьлады, кьалай келгенлеринден хапар айтды.

Кьайтукь, сютню кьайнатыб, сюзюб, башха сауутха кьуяды. Отха кьараб олтургьан Керамны кезлеринде джарыкь джилтинчикле ойнайдыла. Ала ушакь эте тургьанлай, дорбунну башындан киштик макьыргьан таууш чыкьды. Хар ким сагьайдыла, Керам а, секириб ёрге туруб, тегерекге кьарады.

— Кьайдан чыкьды бу киштик?—деб сабийле уллу сейирсиндиле.

— Тохта-тохта, джаз таулагьа кетгеникде, бизден кьалгьан киштик болурму?—деб Кьайтукь дорбунну башы табагьа кьарады.

Эрлай джашчыкьла, фонарны алыб, кьарангыгьа ташайдыла. Алая бир кесекден Керам:

— Аття, сютчюк берсенг а. Терекге мингенди да, чакьыргьанлыкьгьа, тюшмейди,—деб кьайтды.

Джашчыкьла, табакьчыкьны терек тюбюне салыб, арлакьгьа кетдиле. Киштик тюшдю. Сютню ичди. Керам бла Хасан „кишиу“ деб, кьайтыб терек кьатына келгенлеринде, ол аладан кьачмады. Илешди.

Адамны тюклю шохчугьу, адамла бла джашагьан джерин кьоюб кетмей, джай узуну кечиниб, энтда алагьа негер болду.

Кече джашчыкь киштикни кьойнуна кьысханлай джатды. Атасы, хар нени джарашдырыб, фонарь бла джарытыб, джашчыкьны юсюн иги джабды. Киштик Керамчыкьны кьойнунда чулгьаныб хурулдай эди. Джашчыкь а, ышарыб, бир кьолчугьун киштикни юсюне салыб, татлы джукьлай эди.

Лайпанланы Рашид.

1. Керам кьошдан кьалай кьайтханыны юсюнден хапар айтыгьыз.
2. Мурмургьа кьалай тюбедиле джашчыкьла?
3. Тамбла кьайры барлыкьды Керам?

Сабийлеге кьонакьгъа
келгендиле джомакъла.

Рахатлыкьны белгиси.

Омакькъуйрукъ, акькъанат
Чыпчыкь кекде айланад,
Чемелтаякь бурулады,
Ары-бери джол салады.

„Рахатлыкьны белгиси“,—
Дейди анга халкь кеси:
Сабийлени джубанчыды,
Уллуланы кьууанчыды.

Юй башында шорбатда
Кьонуб тургъан сагъатда,
Мамыр джырла джырлайды.—
Аны аты кьалайды?

Кёкде джюзюучю.

Ол, ёргеден ёрге чыгъа,
Къанатларын сабыр къагъа,
Тау хауада терк джюзеди,
Садакъ киби́к сюзюледи.

Бойнун созуб, джити къарай,
Бир зат кёрсе, кёкден марай,
Къанатларын джумуб бирге,
Ташча келиб тюшер джерге.

Башы таракълы.

Узун аякълы,
Башы таракълы,
Сары къулакълы,
Ачы тамакълы.
Къычырады тангнга
Уян деб санга.

Омакъ къонакъ.

Чапракъсыз, ийнели,
Эркелете тау джели,
Этекчигин кенг кериб,
Джай да, къыш да кёгериб,
Битиученди мийикде,
Къаялада эм тикде.
Джыл башында къууанчха,
Сохталагъа джубанчха
Школгъа болуб ол къонакъ,
Джасанады бек омакъ.

Азаутиш.

Узун тишли, азау тишли,
Бир алаша базыкъ тѣшлю,
Таша джерде бугъунады,
Мырдылада джууунады.
Тереклени шындыгында,
Къулакъланы ышыгъында
Кюндюз джукълаб туруучанды,
Кече уугъа чыгъыучанды.

Сора келиб тау сыртланы,
Табыб къыйыр бачхаланы.
Башдан аякъ кулдалайды.
Ма алайды азау тишли,
Ол алаша базыкъ тѣшлю:
Азаууна базыучанды,
Джетген джерин къазыучанды.

Джаубаланы Хусей.

Текечик.

(Тау рух.)

Текечик, таначыкъ, къочхарчыкъ шохайла болгъандыла. Джаздан къачха дери тауда, ариу чатлада къач сууукълагъа дери отлаб, семириб келген адетлери болгъанды. Бир джыл джаз ючюсю да таугъа чыкъгъандыла. Къач болгъанды, сууукъла тюшгендиле.

Таначыкъ бир кюн, къар чатладан ургъан сууукъ аязгъа чыдамай, нѣгерчиклерине:

— Келигиз, сууукъ болабыз, ёзеннге тюшейик,— дегенди. Джалыныб, джалбарыб кюрешгенди, нѣгерлери бир да, эки да кетерге унамагъандыла. Таначыкъ, таукеллик этиб, кеси джангыз шохайларындан айырылыб, ёзеннге тюшюб тебрегенди. Кёмюклениб келген акъ суучукъну кѣпюрюнден ётюб баргъанлай, кѣпюр тюбюнден:

— Джолунг болсун, таначыкъ!—деб чартлаб аллына бир кёк бёрю чыкыгъанды. Бёрюню кёргенлей:

— Ма, болур болду,—деб тёппе тюклери ёрге туруб, санлары кьалтырагъанды, тили артына кетгенди. Алай болса да эс джыйыб:

— Сау бол, бёрю,—деб саламын алгъанды.

— Эрингенми этесе мени саламымы алыргъа, алай бюсюреу-сюз этиб, кеч джууаб нек бересе?—деб бёрю тюртюб-тюртюб сёлешгенди.

Таначыкъ джууабсыз болуб, джюреги кьаты уруб, сарыджилик санчыкъларына тер ургъанды. Эм артында таукел болуб:

— Сенден асыры кьоркыгъандан этдим алай ансы, сени учуз кёрюб этмегенме,—дегенди.

Бёрю, ауузун бир кьарыш ачыб, силегейлери агъа, эки кёзю да миялала кибик джана, таначыкыгъа джууукъ келгенди. Асыры кьоркыгъандан таначыкыны кёзлери алас-булас этиб, бутлары кыйылгъандыла. Сора бёрю:

— Ары айлан да бери айланчы,—дегенди. Таначыкыны бёрю айтхандан чыгъаргъа не мадары болсун!

Ары айланганлай, бёрю джетиб азаулары бла таначыкыны быгынындан тартханды, ичегилерин кьотаргъанды да кьойгъанды. Бёрю таначыкыны этин эрлай джуханды.

Бир кесек замандан сора кьочхарчыкъ, сууукъдан кьалтыраб:

— Кел, текечик, сууукъ болабыз, кьар джаууб, ёзеннге тюшмей, тау башлада бузлаб кьалабыз,—дегенди.

— Мен сууукъ болмайма, ёзеннге энерге алкыын эртдеди, —дегенди текечик.

— Шохум, тебре, бир-бирибизден айырылмайыкъ, кыйыныбыз, зауугъубуз да бирге болур, нёгер ашкыды,—деб кьочхарчыкъ тилеб кюрешгенди.

— Мен бусагъатда бараллыкъ тюлме, не сюйсенг да эт,—деб кетерге аз да унамагъанды текечик.

Сора кьочхарчыкъ, айырылыб, кеси джолгъа чыкыгъанды.

Келе-келе, таначыкъ ётюб тебреген кёпюрчюкге джетгенди. Кёпюрчюкню арасына тюгел джетгинчи, биягъы бёрю чартлаб аллына чыкъгъанды.

— Джолунг болсун, къочхарчыкъ, къайры бараса, къайдан келесе?—дегенди.

Асыры къоркъгъандан къочхарчыкъны санчыкълары джызылдаб, джюреги къалтыраб, бёрюню саламын алалмай, сёзю тамагына тыгъылыб, джууаб эталмагъанды. Бёрю, тилин созуб, къуйругъун булгъай, къочхарчыкъны къатына джууукъ келиб:

— Ары айлан да, бери айланчы, джигит эсенг,—дегенди.

Къочхарчыкъны бёрю быгъынларын кесгенди да къойгъанды. Таначыкъны ашагъаныча, аны да бал татытыб къабханды.

Къыш джууукълашханды. Текечик, шохайчыкъларына тансыкъ болуб, ёзеннге тюшюб тебрегенди. Келе-келиб, текечик да ол биягъы кёпюрчюкге джетгенди. Былай кириб тебрегенлей огъуна, кёпюр тюбюнден биягъы кёк бёрю аллына чартлаб чыгъыб:

— Джолунг болсун, текечик. Къайдан келесе, къайры игликге бараса?—дегенди.

— Сау бол, келеме былай, таудан,—дегенди. „Ай анасыны, эки эшигим джабылыргъамы башлады, не мадар“,—деб текечик къоркъса да, къалгъанлача эс ташламагъанды. Бёрю, ауузун бир къарыш ачыб, иги джууукъ къысылгъанында, текечик, къоркъмай-юркмей, кёзчюклерин анга джандырыб, джигейчигин къымылдатханды.

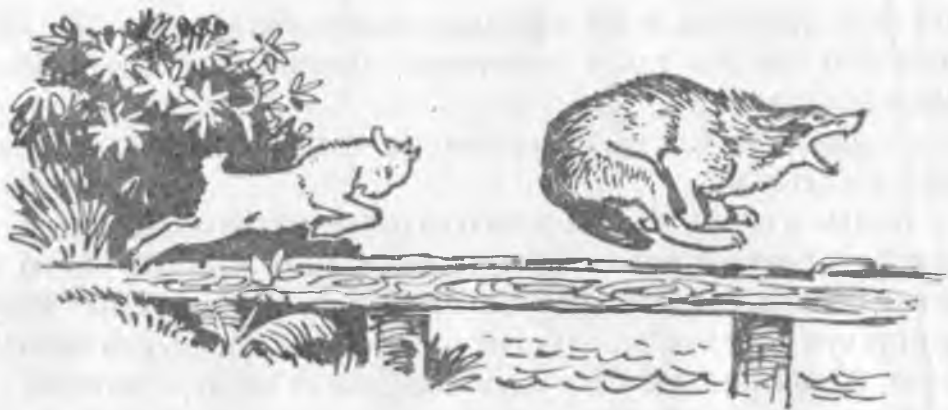
Бёрю, аны эслэб:

— Ол артынгадгъы нек къымылдайды?—деб соргъанды.

— Ичимде эгерлерим бёрюню ашамай кетме дегендиле да, джигей, „Огъай“ деб, унамай къымылдайды,—дегенди. Эгерни хапарын эштгенлей, бёрюге къара къайгъы киргенди.

— Бу башында джитилеринг а не затладыла?—деб мюйюзлерин кёргюзгенди.

— Ала уа сени кибикни ичин джайыучу къылычладыла,—деб джууаб этгенди.

Бёрю, кертда деб, текени да унутуб, башын алыб къачханды. Текечик ызындан сюргенди. Бёрю да къач, ол да сюр, барыб бир къаягъа киргендиле. Бёрю, мукъут болуб, ол барыудан тохтамай, бир къая тешикге киргенди. Текечик келиб къараса, ичинде тогъуз бёрю, тишлерин чакъдыра, бери къараб тура.

Текечик, башчыгъын да ёрге тутуб, джигейчигин ары-бери силкиб:

— Тогъуз бёрю текеге бир тонлукъ, таш джанындагъы—джагъалыкъ, беригиз джагъалыкъны. Турмагъыз, беригиз, хайда, сизни сакълар къарыуум джокъду. Мен айтханны бермесегиз, сизни ичигизде къурманлыкъны кесим сайларгъа да болурма, нектынгылайсыз?—деб къыджыраб, бёрюлени отджагъаларына олтургъанды.

Бу пелах зат болур, хата салда, къайдан чыкъды,—деб башлары къайгъылы болгъандыла бёрюле.

Тюрлю-тюрлю сылтаула бла отджагъадан бёрюле бир-бир, экеу-экеу джанлагъандыла.

Семиз текечик, бёрюледен къутулгъанына къууана, юйоне кетгенди.

1. Таурухну окъугъуз, хапарын айтыгъыз.
2. Таурухдан не магъана айыргъансыз?
3. Тенгликни, шохлукъну бузгъан игимиди? Огъесе аманмыды?
4. Батырлыкъны болушлугъу не болду?

Бир ат, бир бёрю, бир тюкю.

(Гаурух.)

Бир ат, бир бёрю, бир тюкю ант-кърал этиб, бир-бири бла кърнаш болгъандыла да айланадыла: бёрю бла тюкю эг ашайдыла, ат а кырдык отлайды. Айлана туруб, бёрю бла тюкю тамам ач болгъандыла, ат а кырдыкны табады да ашайды.

Тюкю бла бёрю оноулашхандыла:

„Энди мадар кълмады, бу атны ашайыкъ, ансы ачдан ёлебиз“,—дегендиле.

Атны ёчешген хыйсаб бла ашаргъа оноу этгендиле.

Тюкю айтады: „Энди, атха барайыкъ да, алай айтайыкъ: биз барыбыз да ачдан ёлебиз, кълайсыбызны болса да бирибизни ашайыкъ“,—дейик. Сагъыш эте келиб, эм кичи кълайсы эсе, аны ашаргъа дедиле. Барыб атха айтдыла: „Энди ачдан ёлебиз, барыбыз да ёлмейик да, эм кичибиз ёлсюн“.

— Да нек ёлебиз ачдан, мен кырдык отлаб турама, сиз да отлагъыз кырдык.

— Отласакъ, бизни кърныбыз аурурукъду,—дедиле тюкю бла бёрю. Ат билди аланы дьгаласларын.

— Да, болсун, алай эсе, гитчени ашаргъа оноуугъуз бар эсе, айтыгъыз сиз джылларыгъызны,—деди ат.

— Айт, бёрю, джылынгы.—Бёрю айтды:

— Дуня къуралгъан кюн джаратылгъан эдим мен.

Тюлкую уа джылаб тебреди.

— Нек джылайса?—деб сордула ат бла бёрю.

— Мени тамада джашым дуня къуралгъан кюн ёлген эди да, аны эсима тюшюрюб джылайма,—деди тюлкую.

— Сеннге уа ненча джыл болгъанды?—деб сордула атха.

— Да мени анам мени табхан сагъатда арт аягъымы табанына джазыб къойгъан эди, окъуяллыкъ эсегиз,—деди ат.

— Мен окъуй билеме, баш окъууум барды мени,—деди бёрю.

— Не иги болду сени аллай окъууунг болгъаны, бир къара, марджа,—деди ат. Сора бёрю келиб, атны табанына къараргъа ууланды. Керилиб берди да ат бёрюню бурнуна, къатдырды да къойду.

Тюлкую къачыб тебреди.

— Эй! Меннге окъуу бермеген атама къурман болайым,—деб бара эди, дейдиле.

1. Таурухну окъуб, къысхача айтыгъыз.

2. Таурухда тюлкую, ат, бёрю бла муну аллындагъы таурухда таначыкъны, къочхарчыкъны, текечикни тенгешдириб кёрюгюз.

3. Бу таурухда нёгерле бир бирине къаллай иннет тутадыла?

Тюлкую бла Турна.

Тюлкую бла Турна шохай болгъандыла. Бир джолда Тюлкую Турнаны къонакъгъа чакътыргъанды. Турна Тюлкуюге къонакъгъа келгенди. Тюлкую баста этгенди, аны сай табакъгъа джайыб, Турнаны аллына салгъанды. Турна бурнун табакъгъа къакъгъанды—аузуна джукъ бармагъанды. Тюлкую уа эрлай бастаны джалагъанды да бошагъанды. Экинчи кюнюнде Турна Тюлкуюню чакътыргъанды къонакъгъа. Тюлкую келгенди. Турна джырна этген-

ди, тар бойну болгъан къошуннга къуйгъанды. Тюкю къошунну тегерегине айланады, башы къошуннга кирмейди, Турна уа узун бойнун узатханды да, къошунну ичинде болгъанны чёбле-генди.

Андан сора Тюкю бла Турнаны шохлугъу бошалгъанды.

1. Тюкю Турнаны къалай сыйлагъанды?
2. Турна тюкюню иги сыйладымы?
3. Аланы шохлукълары нек бошалгъанды? Былайда ким терсди?
4. Шохла къалай болургъа керекдиле? Кёлююзге келгенни айтыгъыз.

Осият.

(Таурух.)

Эртде-эртде бир адамны джангыз джашы болгъанды. Ёлюрге башлагъанында, атасы джашына айтханды:

— Джашым, мени джер тубюнде кёмюб къойгъан кёб байлыгъым барды, аны къазыб алсанг, къарнынг ач болмаз.

Атасы бир кесек замандан сора ёлгенди. Джашы юйню теге-Регин тохтамай къазыб кюрешгенди, алая джукъ табмагъанды. Арыб-талыб, кёб къазыб, болмагъанында, бир къартха барыб, хапар айтханды.

— Сен атангы осиятын ангыламагъанса. Атанг сениге джер къоюб кетгенди. Джерни сюрюб, урлукъ салсанг, заманында чыкъгъанын чачмай тёммей джыйыб алсанг, ач болмазса дегенди,—деб атаны осиятын ангылатханды къарт. Сора джаш, джел-кесин къашыб, энди ангылаб, атасыны осиятын этерге кюреш-генди.

1. Атасы джашына къаллай осият этген эди?
2. Джаш аны къалай ангылагъан эди?
3. Къарт джашха не айтды?
4. Джерни байлыгъыны юсюнден хапар айтыгъыз.

Каска бла Къумурсха.

(Басня.)

Къыш азыкъгъа джукъ джыймады, урунуб, Каска.
Каска, джазыкъ, джай узуну джырлай туруб.
Хансдан хансха ол секириб, ойнай эди,
Джашил кырдыкдан тоюб джырлай эди.

Джыргъа кызыб, аманлыкъгъа бел байлаб,
Эс джыймады заманында, артха ойлаб,
Хапарсызлай, къалтыратыб сууукъ джетди,
Кърау уруб, къышлыкъландан кырдык кетди.

Джазыкъ Каска, ач болуб, сууукъдан къатыб,
Ол баргъанды хоншу Къумурсхасына тартыб:

— Джай узуну джырлагъандан бошамадым,
Мен къышыма ашар азыкъ джыялмадым.
Кёзююнде азыгъын джыйгъан хоншусу,
Къарт Къумурсха, былайд, деди, болушлусу:

— Тели Каска! Джай узуну сен джырладынг эсе,
Къыш узуну, хайда тепсе, хайда тепсе.
Джай ишлеген къыш токъ болур, ма менича,
Ишлемеген ачдан ёлюр, ма сенича.

И. А. Крылов.

1. Джайны Каска къалай ашырды?
2. Каска джырлагъанын нек къойду?
3. Къумурсха не джууаб этди Каскагъа?
4. Биринг Каска, биринг Къумурсха болуб окъугъуз.

Аслан бла тюлкючюк.

(Таурух.)

Аслан къарт болгъанды, джаныуарланы туталмагъанды. Ол, хыйлалыкъ бла джашаргъа мурат этиб дорбуннга кириб, кесин ауругъанча этиб, джатханды.

Джаныуарла аны кёрюрге келиб башлагъандыла. Алая ызына бири да къайтмагъанды. Аслан, кёре келген джаныуарланы тутуб, ашаб баргъанды.

Тюлкючюк келиб, дорбунну эшигине сюелиб, асланнга:

— Къалайды джашауунг?—деб соргъанды. Аслан анга, аманды, бери мен болгъан джерге нек кирмейсе, дегенди.

Тюлкючюк джууаб этгенди:

— Аякъ ызларындан кёрюб турама бери кёб джаныуар киргенин, алая андан бери, ызына, чыкъмайдыла.

1. Къарт аслан джаныуар тутаргъа хыйлалыкъ къалай этгенди?
2. Аслан бла тюлкючюкден къайсыны хыйласы озгъанды?
3. Тюлкю, аслан кёргенигиз болгъанмыды?

Къызылкёз.

Казимир, къарт анасына бара, бир уллу терекни тюбюнде джылай тургъан къызчыкъны кёрдю.

— Не болгъанды?—деб аны къатына барды. Къызчыкъ андан да бек джылады.

Сора бир кесекден:

— М... м... мени... мени къарнашчыгъымы... мени къарнашчыгъымы...—деб къычырыб джылады.

— Не болгъанды къарнашчыгъынга? Неге джылайса?—деб Казимир эркишича сорду.

— Къ... къ... къарнашчыгъымы Къызылкёз алыб кётгенди. Биз экибиз да ма алайда ойнай тургъанлай,—деб ариу талачыкъны кёргюздю.

— Джылама. Джылама. Мен сени къарнашчыгъынгы табыб келейим. Сен юйюгюзге бар.

Казимир, къарт анасына баргъанны къоюб, ызына къайтды. Эрлай ракетасына миниб, джолгъа атланды. Кесек заманга чегетледе айланды, сууланы тинтди. Къызылкёзню бир джерде да кёрмеди.

Казимир, мен аны табмай къоймам деб, чыкътгъанды джолгъа. Джерде кёб заманны изледи, табмайды. Ракетаны аллын кёкге айландырды. Иги кесекни барды учуб. Джулдузлагъа джетди. Тебреди Казимир джулдузланы аулаб. Бир заманда артыкъ джарыкъ джаннган бир джулдузну эследи. Анга джууугъуракъ барды. Барса аллайгъа барсын, къарасанг—башы кёрюнмеген бир мийик алтын къала. Тегерегинде тюрлю-тюрлю ариу чакътгъан гокка хансла.

— Сейир джерге къара! Былайыны иеси кимди эке?!—деб Казимир иги джууукъ келди. Керти тамашаны уа энди кёрдю. Ол къаланы, учу-кыйыры болмагъанча, бир арбазы. Анда уа сабийле. Бирери бирер зат бла кюрешеди. Оюнчакълары асыры кёбден Казимирни кёзю барына да джеталмайды.

Аллай бир затны ойнаргъа табхан насыблы сабийле деб, Казимир джашчыкъллагъа, къызчыкъллагъа къарайды. Алая аланы бетлери мыдах кёрюнеди. Аз кюледиле. Тауушлары тунакы чыгъады.

— Сейирди... Бизнича сёлешедиле. Бизнича адамладыла,—деб Казимир ушакъ этиб башлады.

— Сен бизни элтиргеми келгенсе?—деген тауушла тёрт джанындан эштиледиле. Казимир джукъ айырмайды.

— Тохтагъыз, биригиз хапар айтыгъыз!—деди Казимир. Ауазыны ёхтемлигине кеси да сейирсинди.

Сабийле шум болдула. Сора бир бойлуракъ, алгъаракъ чыгъыб:

— Бизни бир Къызылкёз урлаб джыйгъанды. Биз юйге кетерге сюебиз,—деди.

— Джерденми келгиргенди?

— Хо.

— Майна ол джашчыкъны бююн келтиргенди,—деб джерге олтуруб джылай тургъан джашчыкъны кёргюздю. Казимир анга къарагъанлай, ол терек тюбюнде джылагъан къызчыкъны кёзюне кёргюздю. Бир ишексиз, бу аны къарнашчыгъыды, деб кесине чакъырды.

— Атынг неди?

— Аслан.

— Эгешчигинг бла ойнай тургъанлай алыбмы кетгенди?

— Хо. Сиз аны къайдан билдигиз?..

— Минигиз ракетагъа, кетейик!—Казимир сабийлени миндириб башлады. Джашчыкъла бла къызчыкъла ашыгъадыла.—Къоркъмагъыз, барыгъызны да миндирикме,—деб кёлтюрюб, ракетагъа миндириб барады. Бир джашчыкъ ол оюнчакъла болгъан джанына айланды.

— Анзор, къайры тебренгенсе?—деди къызчыкъ.

— Ма ол уллу джылтырауукъ танканы юйге ала барлыкъма,—деб чабыб кетди. Ол кёзюуде, кёк кюкюрегенча, бир тюрлю таууш чыкъды.

— Къызылкёз, Къызылкёз чыкъды,—деб сабийле, бал чибинлеча, джызылдадыла.

— Минигиз, минигиз,—деб Казимир дженгил-дженгил миндириб бошаб барады.

— Анзор, дженгил чаб бери,—деб уллу танканы сюйреб кюрешген къызгъанч джашчыкъны чакъырды.

— Бусагъат, бусагъат!—Ол кёзюуде, керти да уллу, къыпкъызыл алмалача терен кёзлери бла бир зат кёрюндю. Казимир аны тюрлю сыфатына сейирсинди. Къашлары, бурну джокъ. Башы бла бир уллу къанатлары. Аякълары да, айюню аякъларыча,

бир тюрлюле. Анзор, аны кѳргенлей, кѳачаргѳа умут этди. Алая Кѳызылкѳз атлатмады. Эки атлагѳаны бла джашчыкѳны джетиб сермеб кѳойнуна алды.

Казимир ракетасына олтуруб Кѳызылкѳз джетгинчи ѳрге кѳлтюрюлдю.

— Анзор кѳалды! Анзор, Анзор!—деген кѳычырыкѳла чыкѳдыла. Анзор да оюнчакѳланы унутуб джылайды. Казимир джашчыкѳны кѳалыб кетгенине кѳыйналды. Алая этер мадар табмады. Талай замандан ракета джерге джетди. Казимир, ракетаны эшигин ачыб:

— Сабийле, джерибизге келдик!—деди.

Кѳууанчлы сабийле юрюлюб эшикге чыкѳдыла.

— Джер, Джер!—деб кѳычыра, бир-бирин кѳучакѳладыла.

Шаманланы Медиха.

НАРТ СѳЗЛЕ.

„Джигит болмагѳан джерде хорлам болмаз“.

„Кѳыйынлыкѳда нѳгерин атхан—нѳгер болмаз“.

„Адамлыкѳны багѳа кѳр, адамлыгѳынгы сыйыртмай ѳл!“

„Басар джеринги таныб атла, иги муратынгы эки кѳатла“.

„Этинг бла кѳалгѳандан эсе, бетинг бла кѳал“.

„Онгузлукѳну джакѳла, тенгликни сакѳла“.

„Аз да аша, аз да джаша, амма, башынга эркин бол!“

Классдан тышында окъуллукъ материал.

Шонай бла Данай.

(Хапарны бир кесеги.)

Уллу Ата джурт къазауат башланган заманда Шонай бла Данай биринчи классха барыргъа хазырлана эдиле. Экисини юйлери джолну эки джанында, бир-бири туурасындан аз тайышыб салынган эдиле. Акъ букъу басхан ташлы джолну юсю бла беш кере чынгаса, Данай тоб деб тюшюучен эди Шонайла-ны арбазгъа. Шонай да, аны сакълаб тургъанча, шыф деб чыгъа эди аллына.

— Мен эртденли кылымы, къармагъымы джарашдырдым, бачхада къуртла къаздым, суу джагъасында шышачыкъ бла бир джюзаякъ да джыйдым, сен къайда кълалдынг?—дей эди Шонай.

— Мен садакъ ишлеб кюрешгенме. Атыб кёрдюм да, кёкню къларалдысына ташайыб кетди,—дер эди Данай, неда башха тирлиги бла махтаныр эди.

Андан сора арбаздан чыгъыб кетселе, джашчыкъла тюшге дери суу ызында кълалучан эдиле. Кертиди, эшек бла отуннга барыргъа бирине буйрукъ болса, экинчиси да анга къошула эди. Четеге сингселе уа, бютюн да зауукъ эте эдиле: эшекни чыгъа-

накъгъа бошлаб, къургъакъ отунла джыяр мурат бла, шындыкга сингиб кетиб, кѣгетлеге къадалыб къалыучан эдиле.

Чегет джолла, агъач сызгъала, биченликде борсукъ тешикле—къайсы бирин тинтмей эдиле бу эки тенгчик!

— Была билген ташала бла тыгъырыкъланы кѣбле танымай эдиле. Чабакъны аслам джерине, кѣгетни къалынына уста болуб, экиси джашыртын барыучан эдиле. Шиякыланы къазаргъа, кече къарангыда ары-берини сымарларгъа да къоркъмай эдиле тенгле. Джангыз бир базмагъанлары—кече къабырлагъа барыу. Аны да—бир сынаргъа разы эдиле. Тийре сабийле бла кечегиде къазауат оюн ойнагъан сагъатда бу экиси кирген чынгыллагъа къоркъа эдиле барыргъа къалгъанла. Кимни табса да, быланы табаргъа келмей эди кишини къолундан.

Бир джолда уа „Къалмукъланы биченликде алмасты джышайды“ деген хапар чыкъды. „Кече ай джарыкъда, уф-уф, деб ийи-либ, неле эсе да эте айланнганын ма бу кѣзлерим бла къалай кѣрдюм эсе, ауруу-талау алай кѣрмей къалсынла мен къоркъгъанла,“ деб Тауджанны хапар айтханын Шонай бла Данай эштген эдиле. Ичлеринден бираз къоркъсала да, „кече биченликде агъара туруучу алмастыны“ кѣзлери бла кѣрюрге ант этдиле джашчыкъла. Уллула да базмай эдиле алай этерге.

Оноулашдыла: кечени арасы сюремде Данай, юден акъыртын чыгъыб, Шонайны терезесин къагъады, ызы бла чалдышха бугъады.

Шонай а джукъламай турлукъду, чыгъаргъа хазырланыб.

Айтханларыча этдиле. Шонай терк огъуна чыгъыб къалды, итлери да сагъаймады. Экиси, эки таякъ алыб, рогаткаларын боюнларына тагъыб, Къалмукълары таба тебрעדиде. Джалан аякъдыла, джолда шыкъыртсыз барыр ючюн, итлени къозгъамай.

Къалмукъланы биченликге джетерге джашчыкъла энишге ийилдиле, керти тахсачылача, хансха джатыб сюркелдиле. Биченлик ариу кѣрюнеди, къол аяздача. Ичинде эки уллу таш къаралгъандан сора джукъ эслемейдиле. Шоркъа суучукъ шууулдайды...

Ай чыкъмаса да, джулдузла джарыта эдиле ёзенни. Джашчыкъланы кёзлери юреннген эди къарангыгъа.

— Эй, тохта!—деди Шонай шыбырдаб.

— Не зат эсе да бизни таба келе турады...

— О-хо, мен да кёрдюм,—деди нёгери.

— Кел къачайыкъ.

— Сюрюб джетерикди... Андан эсе бугъайыкъ...

Бираз артха туракълаб, джашчыкъла хуна ташланы къатларына кысылдыла. Келген а, джерни дюнюрдете, къатлары бла озуб кетди. Аякъ тауушу узайгъанлай, сынчыла аны ызындан къарадыла. Къаралды суучукъну къатында тохтады, юсюнден тонун атды да, чыммакъ болду, суугъа ийилди.

— Э, Данай, адамды да!..—деди Шонай.

— Къайдан билесе, алмасты эсе уа? Алмасты адамгъа ушайды дейдиле,—Данай къоркъгъанын джашырмады.

— Алмастыны узун чачы болады, муну уа джокъду!

— Бар эсе уа, къайдан билесе?

— Майна, кёрюнеди да! Кел, арлакъ барайыкъ...—Джашчыкъла джууукъ бардыла, сюркелиб, шыкъыртсыз.

Тобаста: агъаргъан алмасты да тюл, зат да тюл—Къалмукъну тамада джашы Добай!

— Ма бу болур дунияны къоркъутхан,—деди Шонай.

— Кел алындырайыкъ! Сен хырылда, мен мурулдайм... Сора, ташны тёнгеретирбиз. Сюрсе—къачыб къутулурбуз.

Келишдиле. Къуджур тауушланы эштгенлей, Добай илгениб къарады тёрт джанына, сора, чыпал-чупул этиб, юй таба атылды. Джашчыкъла алайда тонун табдыла, къазыкъгъа илиндириб, кеслери да джол таба къачдыла.

Къалмукъланы юйде дауурла чыкъдыла, сагъайдыла итле. Кимле эсе да, чыракъ джандырыб, арбазгъа къарадыла, биченлик таба киши да бармады.

Экинчи кюнюнде биченликге айю келгенди деген хапар джайылды, алмастыны эслеген а болмады. Айю ашаб кетмеген эсе...

Добайны тону къазыкъгъа тагъылыб тургъанын кѣрген къатын Ханымсат да бир тюрлю хапар чыгъарды.

Къысхача айтыргъа, не болгъанын джашчыкъладан ѳзге киши ангыламады.

„Алмастыны юсюне айю да къошулду эсе, энди алайгъа барыудан хайыр джокъду“, дей эдиле адамла.

Чотчаланы Магомед.

Къарт атамы тереги.

(Новелла.)

Бизни юйню аллында къарт кертме ёседи. Кѳгет бериуюджыл сайын аздан аз бола барады.

Быйыл джаз аны бир бутагъы къурмашча чакъгъанды, къалгъанларында уа—анда-мында бирчик. Аны тѳгерегинде тизгин-тизгин орналгъан кертме, алма, бал эрик терекле, къарт кертмени къучакъларгъа излегенча, къатына басыныбдыла.

Былай къарасанг, „Тобаста, бу терекни джетеклерине къара. Машалла!“ дериксе.

— Анам, бу чегет кертмени кесейим. Ууакъ кертме керек болса, чегетде джыярбыз. Муну хайыры джокъду, хатасы болмаса. Атам орнатхан тереклеге кесини улуу бутакълары бла салктынлыкъ этеди,—дедим анама.

— Кѳзюнг къыймай, къачындан къоркъмай, къарт атанг орнатхан терекни, ариу бир бюртюкню бермей къойса да, къалай кесерик эдинг? Кѳрмеймисе, кертмеси бишиб, агъа башлагъан заманда, тийреде къартла келиб, салкынында олтуруб, кертмесинден ашай, къарт атангы тансыкълагъанларын! Айтханлары керти эсе, джюз джыл болады. Къарт атанг сабий заманында орнатханды. Терекни кесмез ючюн, юйню атанг къапхакъ башында салгъанды,—деб ачууланды анам.

— Къарт атам къуру бу джангыз терекни орнатыб нек къойгъанды?

— Хурттак джерчикде нартюх, гардош, арпа ёсдюрюрге керек болгъанды. Бусагъатдача, тракторла болуб, кыйын джерлени сюрюб джарашдыралмагъандыла ол заманлада. Джер сатыб алыргъа джарлыны къайдан боллукъ эди ачхасы! Бийлеге сырт бюкгенден озмагъандыла.

Кенг болсунг, джумушакъ болсун джатхан джери, кеси ауушду атабыз, хариб. Джашы да кетди ызындан. Алая терегинден, кёресе, туудукълары, саулай тийре ашайдыла. Атын эслерине тюшюредила. Бу джаз терекчиклени атанг къачан орнатханын сен да билесе. Биринчи кёгетлери агъа башлагъанлай, джыйыб чачама. Ол атангы тилегиди.

Бир кесек сагъыш этиб, анама айтдым:

— Саулай бачхагъа кёгет терекле орнатайым. Озгъан адам, Хаджи-Мырзаны терек бахчасына кириб, бир-эки кёгет къабайыкъ, дерча.

Къочхарланы Солтан.

Джелимаууз.

Кюнню кёзю ташайгъанлай, тамблагъы дерслеге хазырланыргъа китабны ачыб, столну джанында олтурдум.

— Бала, былай келчи къатыма. Дерслени чыракъ джанса окъурса. Кел, сёлешдирме,—деб кёксюл билезигин билегине чырмаб, урчукъ ийире тургъан къарт анам чакъырды.

— Амма, ана тилден сау эки бетни азбар этерикме,—деб башымы алыргъа кюрешдим. Алая мен айтханнга тынгыларыкъмыды ол!. Урчукъну башын бегите, мени таба айланыб, къашын-башын тюйдю.

Къоймазлыгъын таныб, къатына бардым.

— Ма, келдим. Айт, не дей эдинг, амма?—деб онгсунмагъанымы билдире, шиндикчикге олтурдум.

— Эй балам, дерслеринги билиринги, тенглеринги арасында атынг айтылырын мен сүймеймеми? Баласыны тюзелирин излемеген ким болур? Алая „Уллу айтханны этмеген уллаймаз“ дейдиле. Меннге тынгылай тур, сүйюб айтама.

— Атангы разы эт, джууабчы болма, адамлагъа аманлыкъ билме, не зауукъгъа тюшсенг да, уллу келлю болма. Мен сеннге керекли затланы айтама,—деб амма урчукъну тобугъуна салыб, къаты бургъанлай, халы, аны ауурлугъун келтюралмай юзюлюб, урчукъ джерге тюшдю. Эрлай алыб, къолуна туттурдум.

— Амма, айт, мен ашыгъама,—дедим.

Ол кёрген тюшлерин, сейир джомакъла айтады. Атасына, анасына тынгыламаучулагъа „джетген“ ахрат азабланы тизеди. Анга тынгыласам, зират кёпюрден, къыл джыланладан къоркъгъандан кече джукълаялмай, талай кере уянама.

— Амма, айт, джуддузла кюндюз къайры кетедиле? Кече нек джылтырайдыла?—деб сордум.

— Алада бизни ишибиз джокъду. Аланы аллаху-тагъала муслиманнга насыбха бергенди,—деди урчукъдан эки кёзюн алмагъанлай.

— Сора ай бир тёп-тёгерек, бир тауусулургъа джетиб нек къалады?

Амманы бети тюрленди. Меннге джити къараб:

— Аны оноуу сеннге джетибми къалды? Аны къайгъысын нек этесе? Ма, сенича бир уялмазны анасы суугъа ийгенди. Ол, суу агъачы бла челеклери бойнунда тургъанлай, айны къудретине сейирсинирге къалгъанды. „Болгъанны кюмюш суугъа алдырыб, бир джерде тохтамай, бу къайры кетиб барады? Кеси да не затды?“ дегенлей, аллаху-тагъала, аны ауузун тыяр ючюн, элтиб айгъа сюеб къойгъанды. Ма, чыкъ да къарачы, челеклери, суу агъачы бойнунда, къыз сюелиб, сир къатыб турмай эсе,—деди амма.

Ол кюннге дери айны кёрмегенча, чабыб чыкъдым... Чым-

макъ тегерек айны тюз ортасында, амма айтхан кыызгъа ушаш, бир мутхуз келеккени эследим.

Джазыкчыкъ, ол сыйдам айда сир къатыб къалай тура болур, деб джазыкъсындым. Сагъышлана, къоркъаракъ болуб, абын-сюрюн эте, юйге кирдим. Арадан ийыкъ да озгунчу, радио, газетле сейир хапар келтирдиле.

— Амма, энди уа не айтаса?—деб махтаныб сордум...—Бизникиле ишлеген станция Айны тегерегин аулаб, биз кермеген джаныны суратын алыб къайтханды.

— Кет, ассы! Сенден сора аны айтханны ауузу тартынсын, огъесе! Сиз мени шашдырыгъа тебрегенсиз. Джаратхан аллах кечсин сизни бу гюнах сёзлеригизни... Айны ол джанына барыбымы, дейсе? Ма былай тилениб, энгда бир кыйынлыкъ келтиррге башлагъандыла. Джаратхан аллах кеси кечсин,—деб амма, асыры кыйналгъандан не этерге билмей, башын булгъады...

Газетле, адамла Айгъа учаргъа хазырланадыла, деб билдирдиле. 16 июлда уа ючеулен Айгъа учуб кетдиле, деб хапар болду. 22 июлда эртденбла 10 сагъатда адамланы Айгъа тюшгенлери керюннюкдю, деб билдирдиле. Аммагъа джукъ да айтмай, телевизорну къуруб, стол джанына олтурдум. Энди амманы къалай къаратайм?

— Аммачыгъым, билемисе, бюгюн бир сейир затны кергюзюрюкдюле.

— Хо, бир да! Кюн сайын да айтадыла алай.

— Огъай, амма, былай бир олтур, бизни элибизни кергюзюрюкдюле...

— Кыызчыкъ, была недиле, мен кермеген, къурджур джерле?

— Амма, Айны юсюдю. Адамла Айда барадыла.

— Оу, мен хариб, кертими айтаса? Сора джелимаууз ашаб къоймай, аланы ары къалай ийди? Джутуучу джелимаууз къайдады? Челеклери бла тургъан кыыз а?—деб амма, сейирсиниб, гузаба-гузаба сорду.

— Амма, аланы хапарларын айтыучу сенсе, сен биле болурса. Мен сеннге сорайым деб тура эдим,—дедим.

— Къой, джаным, къой! Мен энди бир джукъ да билмейме. Сиз мени шашдырыргъа тебрегенсиз,—деб амма, бетин сылай, къобуб кетди.

Хубийланы Осман.

Аслан бла итчик.

Лондонда адамлагъа джаныуарланы кѣргюзе эдиле. Кѣргюзгенлери ючюн хакъына ачха неда джаныуарлагъа ашатыргъа ит, киштик ала эдиле. Бир адамны къарары келгенди, ачхасы уа болмагъанды. Орамда бир итчикни тутуб келтиргенди да, адамны къараргъа ийгендиле, итчикни уа ашаргъа асланнга атхандыла.

Итчик клетканы мюйюшюне кысылгъанды. Аслан, къатына келиб, ийисегенди. Итчик, сыртчыгъындан тюшюб, къуйрукъчугъун булгъагъанды. Аслан аягъы бла аны ары-бери аудургъанды. Итчик, секириб къобуб, арт аякъларына сюелгенди. Аслан итчикге къарагъанды, башын ары-бери булгъагъанды, анга тиймегенди.

Иеси асланнга эт атханында, аслан андан бир кесекни итчикге къойгъанды. Аслан джукъларгъа джатханында, итчик да башын аны аягъына салыб джатханды...

Бир джолда бир адам джаныуарлагъа къараргъа келгенди.

Ол, итчигин таныгъанды да, ызына излегенди. Итчикни клеткадан алыргъа умут этгенлеринде, аслан хырылдаб, берирге унамагъанды. Алай бла аслан да, итчик да сау джылны бир клеткада джашагъандыла. Бир джылдан итчик ёлгенди. Аслан, джукъ ашаргъа унамай, итчикни ийисгеб, джалаб тургъанды. Итчикни ёлгенин ангылагъанында, аслан тюгюн чюйре этиб, къуйругъу бла кесин туюб, клетканы кылычларын, полун кемирирге кюрешиб тургъанды. Итчикни мыллыгын къоратыргъа умут этгендиле, алай болгъаны ючюн аслан кишини къатына къоймагъанды, Асланнга башха итчикни атыб кѣргендиле. Аслан аны олсагъатдан огъуна дуккуллагъанды. Алай бла беш кюн кетгенди. Алтынчы кюнюнде аслан ёлгенди.

Л. Н. Толстой.

Джаныуарланы шохлукълары.

Зоопаркда бир сейир къауум джашайды. Анда эки бёрюню, айюню, талай еотну, борсукъну, тюлкюню бирге ёсдюргендиле. Къыш быланы барысын бирге къойгъандыла. Была бир-бирин джыртыб къоярыкъдыла деб, адамны кёлюне келирге боллукъду, алай болса да ала бусагъатха дери бир клеткада джашайдыла.

Быланы ичинде ана бёрю тамадагъа саналады. Ол джорукъ салады, джагъалашыргъа къоймайды, бир мизамда тутады. Муну аты Диктады.

Бир-бирде айю, ал аякълары бла борсукъну кёкюрегине къысыб, арт аякъларына шын туруб, клеткада айланады. Борсукъ къычырыкъ этиб башлайды. Ол заманда Дикта къобады, къуйругъун къайырады. Айю аны сан этмесе, айюню къатына барыб, анга джити къарайды. Айю олсагъатдан борсукъну иеди.

Бу джыйыннга ашарыкъны юлешмей береди. Ашарыкъгъа эм алгъа айю джетеди, аны аллына алыб, кишиге бермейди. Ол заманда бёрю къатына барады, кёзюне джити къарайды. Айю башын бир джанына бурады, терсине къарайды, ашны уа ычкындырмайды. Диктаны джити азаулары кёрюнедиле...

Бу да болушмаса, айюню имбашындан къабады. Ашарыкъны къоюб, айю эки-юч атламны артына турады.

Бёрю кесине юлюш алады, тюкюле, еотла, борсукъла да юлюшлерин аладыла. Айю уа, сюелиб, сакълаб турады.

Бир джолда, сынар ючюн, былагъа тышындан бир башха тюлкюню атхандыла. Ол аланы джорукъларын билмегенди. Беш минутдан аны пара-чара этгендиле. Была гитчеликден бирге ёсгендиле. Энди, уллу болгъанларында да, тар клетканы ичинде бирге джашайдыла.

П. Мантейфель.

Маймулла.

Бир джолда бир индиялы сатыучу шемшер терекни салкъынына солургъа олтургъанды. Аны четенинде сатаргъа элтген къызыл бёркчюклери болгъандыла. Аллай бёркчюк аны кесини ба-

шында да болгъанды. Олтура-олтура тургъанды. Ариу, татлы аязчыкъ къакъгъанында, сатыучу къалкъыгъанды. Маймулла терекледен тюшюб келгендиле, бирери бирер бёркчюкню башларына къаблагъандыла да, тереклеге ёрлегендиле. Сора башында ойнаб башлагъандыла, дауур-суюр этгендиле. Сатыучу аланы дауурларына уянганды, четенине къараса, бёркчюклери джокъ. Къайры тас болдула, деб сейирсингенди. Ёрге айланыб къараса, бёркчюкле маймулланы башларында тура. Ол не кюрешсе да, бёркчюклени къайтармагъандыла. Сора ачыуланыб, башында бёркчюкню джерге быргъай: „Бу джангыз бёрк бла не этерикме, бу да сизни болсун“,—дегенди.

Сатыучуну алай этгенин кёргенлей, маймулла барысы, башларында бёркчюклерин сермеб алыб, энишге быргъагъандыла. Сатыучу бёркчюклени четеннге джыйгъанды, къууана-къууана джолуна кетгенди.

(Сабий календардан.)

Ётюрюк айтма.

Ферма элни къатындады. Хасанны атасы анда ишлейди, Хасан кеси уа биринчи классда окъуйду. Дерслерин иги биледи. Кёлегине тьюйреб, кёкюрегинде октябрёнок знакчыкъны джюрютеди. Солугъан кюнюнде фермагъа барса, уллула айтхан хапарлагъа тынгыларгъа бек сюеди.

Озгъан шабат кюнню ингинде атасы анга бу хапарны айтхан эди. Махмуд сюрюучю эди. Ол чегет къатында сюрюю кюте эди.

Бир джолда аны ётюрюк айтыргъа эсине тюшгенди.

— Бёрюле! Бёрюле! Къойлагъа бёрюле чабдыла!—деб хахайны бергенди ол.

Адамла чабышыб джетгендиле. Келселе, Махмуд олтуруб, кюле тура. Ала, мынга чамланыб, ызларына къайтыб кетгендиле.

Экинчи кюн, керти болуб, сюрюуге эки бёрю чабханды.

Биягъы Махмуд хахай этсе да, адам келмегенди. Бёрюле уа кёб хата этгендиле.

Ортабайланы Т.

Бочха.

Бугъунчакъ ойнай тургъан джашчыкъла хуна джанында сахтиян бочха табдыла. Ачыб къарасала, ичи ачхадан тыкъ-тыкълама...

— О, къалай кёбдю! Джюрюгюз юлешейик, кюн сайын конфетле ала турурбуз,—деди Алий.

— Чынг алгъа мен кёргенме... Къызыл сомланы мен алайым, къалгъанын сиз юлеширсиз. Ання айтханымы этмей эди да, энди къаллай шкок алсам да кёрюрсюз,—деди Ширдан, бочханы джанлата.

Мухтар, бир кесекни сагъыш эте туруб, сермеб бочханы алды:

— Тюз сёлешмейсиз! Биз гудучула тюлбюз. Бошуна дауланша турмайыкъ да, иесин табайыкъ...

Алий бла Ширдан Мухтарны айтханына бойсунмазгъа изледиле, амма, быйыл школгъа джюрюб башларыкъларын эсге тюрюрюб, кеслерин бирер уллу адамгъа санаб, бочханы иесин излерге деб, орамны ёрге айландыла. Ала узакъ да баргъынчы, бир къарт киши глоч таягъы бла джол джанында хансланы ары-бери тюрте, абын-сюрюн эте, орамны энишге айланыб келе эди.

— Акка, не излейсиз—деб сордула. Алая къарт киши, джуу-аб берир орнуна, не затха эсе да мурулдай, терен ахсынды.

Мухтар бочханы чыгъарыб, къартха кёргюздю. Къарт, эрлай тирилик, джашчыкъланы кёзюу-кёзюу къучакълады, къоймай тюкеннге элтиб, конфетле алыб берди. Кимни сабийлери болгъанларын да сора, алгъыш эталгъанын эте, огъурлу ышара, юйюне ашыкъды.

Алий, къартны ызындан къараб:

— Мухтар, энди биз школгъа барсакъ, уялмазбыз да?—деди...

Дибирланы Шамил.

1. Бочханы табхан джашчыкъланы ал муратлары къалай эди?
2. Къарт киши не ючюн бюсюреу этди джашчыкълагъа?

Аскерге ашырадыла.

Кюн къысылыб батаргъа,
Тауланы басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгъыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашырадыла джашларын.

Машинала тебрейле,
Минедиле ашыгъыш.
Тёгерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Джолугъузда заводла,
Биширелле къурч, темир.
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренигиз арыусуз,
Бу джорукъну джакъларча.
Тыймаз сизни сууукъ, буз,
Болгъансыз чек сакъларча.

Хубийланы Осман.

1. Джыйылгъан халкъ неге къууанч этеди?
2. Ашыргъан адамла аскерге баргъан джашлагъа нени юретедиле?
3. Сиз джашланы аскерге ашыргъанларын кёргенмесиз? Сизни аскерде къллукъ этген адамыгъыз бармыды?
4. Назмуну азбар этигиз.

Сёзлюк: ёмюр, джорукъ, джакъла, чек.

Нарт сёз: „Ата джуртну къоругъан озар, къорумагъан тозар“.

Юч аякълы ит.

Айхай да, ит юч аякълы болуб туумайды. Аягъын не сабийле уруб сындырадыла, неда талашхан сагъатда кыяу болады. Алай болса да, мен хапарын айтырыкъ итни аягъы аллай затланы юсю бла болмагъанды сакъат, хирургну сынамлы кёолу бла операция этилиб кесилгенди; бителиб бошагъынчы, джарасына дарман салыныб, чыммакъ бинтле бла байланыб тургъанды. Бу, сёзсюз, сейир хапарды. Хар итни да бакъмайдыла, былай сыйлы кёрюб.

Фашистле эшикге джангыз кеслери чыкъмайдыла, пулеметлу къарауул салмай, джукълаялмайдыла. Бир кюн бир гитче сахарчыкъдан тахсачыбыз фашистле бирси джагъада партизан отрядха чабарыкъларын, биргелерине танкалары боллугъун билдирди. Ала барлыкъ джолланы да билдик. Ол джагъадагъыла уа хапарсыздыла. Фашистлени быллай кючлерин билмей тургъанлай, чабыууларына къаршчы сюелирча, мадарлары джокъду шохларыбызны, аны юсюне да немецлени планларында партизанла кетерик джолланы да кесерге кереклиси айтылганды.

Мычымай, хапар берирге керек болду. Былайлада кепюр джокъду, арлакъдагъы уа немецлени къолундады, къайыкъ бла ётерге кыйынды. Фашистле постла салгандыла.

Бузулгъан рацияны бусагъатха дери ишлеялмай кюрешген радистден командирни келю къалгъанын ангылагъанында, командирни джашлыгъы (фашистле атасын, анасын да ёлтюргенлеринде, итин биргесине алыб, отрядха келиб къалгъан джашчыкъ) сёз къошду.

— Амал барды. Аны „Джин“ баджарлыкъды.

— Сора, сора?—деб ангарылды командир.

— Сиз письмо джазыгъыз. Хызенчикге салыб, бойнуна тагъайыкъ. „Джин“ табдырлыкъды.

Командир ишекли болду: ит суудан ёталлыкъмыды? Джюзюб баргъанлай, уруб къоймазламы? Алая башха мадар джокъду, заман азды...

Джашчыкъ итни „юретиб“ тургъанды: сууну джагъасына дери алыб барыб, борчун ангылатыб, „хайда, бар“ деб джиберди. Шохларыбызгъа уа ракета бла сигнал бергенбиз. Биреулен суу джагъасын сакълаб турлукъду. Алая ракетаны фашистле да кергендиле, сакъ болгандыла.

Бир заманда, джюзюб баргъан затны керюб, автоматладан къуйдула. Ит джагъагъа чыкъгъанлай, фашистле ызындан атдыла.

„Джин“ къансыды. Джашчыкъ эштиб: „Итими ёлтюрдюле,“—деб джылаб късйду. Артдан белгили болду: окъ итни сол аягъына

тийген эди. Алая ит джыгъылыр-джыгъылмаз, аны сакълаб тургъан партизан джан, сермеб алыб, баууруна кысыб къачханды...

Итни бойнундагъы письмо партизанлагъа фашистлени чабарыкъларындан хапар бергенди. Фашистле, белгиленген заманда чабыуулну башлаб, алайда кишини табмагъандыла, партизанла уа аланы артларындан чыгъыб, халеклик салгъандыла. Итни аягъын сау этерге деб, кёб кюрешгендиле, ахыры операция этиб, кесиб атхандыла.

Ёзденланы Борисбий.

1. Итни юсюнден не хапар айтылады?
2. Юренген итлени къайда хайырландырадыла?

Сёзлюк: Хирург, операция, пост, рация, радист, сигнал.

Душман къутулмады.

I.

Гитлерчи фашистле бла къазауат баргъан джыллада эди.

Кюн чыкъгъанда кърал чеклеге джууукъ орналгъан бир элчик. Совет Союзну Джигити Н. Ф. Карацупа, махтаулу чекчи, алайдан узакъ болмай къуллукъ эте эди.

Ол элде Коля деб бир пионер джашчыкъ джашай эди. Атасы аскерде ёлген эди аны, анасы ауругъан эте эди. Гитчелерине да тамадалыкъ этиб, юй джумушха да джараб тургъан тири джашчыкъ эди ол.

Бир джолда пионер джашчыкъ чымыртала джыяргъа чегетге барды. Аркъа джюкчюгюн хазыр этиб, суу ичерге деб къара суучукъгъа эннгенлей, бир адамгъа тубеди.

Коляны кёргенлей, ол къачар къайгъыгъа кирди. Алая, джашчыкъдан башха адам кёрмегенинде, ызына къайтды.

Коля таныгъан адамладан тюл эди ол. Элде аллай адам джашамай эди. Аны сескекли болгъанын да джаратмады Коля.

Белгисиз адам, ызына бурулуб, джашчыкъны къатына келди.

— Нек айланаса мында? Кимни джашыса сен?

— Былайдан узакъ болмай джашайма. Атам аскерде ёлгенди. Анам ауругъанды да, чымырта джыяргъа келгенме... Сен а кимсе? Нек къоркъдунг менден алай?

Коляны соруууна джууаб этмеди ол адам. Заставадан уллу джолгъа къалайтын чыкъса джууукъ болгъанын сорду.

Чекде джашагъан адамла, уллусу, гитчеси да сакъ боладыла. Коля джаратмады муну ышанларын. Сагъышлы болду: чекни бузуб ётген адам болурму?

Аны сагъышларын ангылагъанча, хыны кёзлю адам пионер джашчыкъны билегинден къаты тутду.

— Неге джандыраса манга кёзлеринги? Къалайтын джууукъду уллу джолгъа чыгъаргъа? Узакъдамыды застава былайдан?

— Кел, бизни элге барайыкъ. Алайдан сюйсенг, заставагъа, сюйсенг, уллу джолгъа ашырымма,—деди Коля сынар мурат бла.

Ол киши джукъ айтмады, алая аны къоркъгъаны танылды. Узун сюекли адамды. Онг джаягъында къашыны къыйыры бла терен табы барды...

— Сен джау адам болурса, чекни ары джанындан ётгеннге ушайса,—деди Коля, чыртда къоркъмай.

Олсагъатлай, кёзлери хыны джылтыраб, Коляны уруб джыкъды. Сора, джагъасындан тутуб, аякъ юсюне салды. Мангылайына гёрохну тиреди:

— Айтырыкъмыса, элге кирмегенлей, джолгъа къалай чыгъаргъа боллугъун?

— Огъай!—деди Коля, бузулгъан эринлерин дженги бла сюрте.

Гёрох атаргъа базмады джау, алая пионерни ёлтюрмесе, чекчилеге билдирлигин ангылады. Ол, аны хатерсиз туюуб, ёлтюрдюм деб кёкенле туюуне атыб кетди.

II.

Арадан талай заман озуб, Коля кёзлерин ачды. Кёкюреги ачыгъандан солургъа къоймайды. Алая, болгъан кючюн джыйыб, джашчыкъ аякъ юсюне турду. „Заставагъа билдирирге керекди.

Чекни бузуб ётген джауду ол. Ишексиз, джауду ол...“ — ол сагъыш Колягъа кюч берди.

...Къуугъун бла аякъ юсюнде болгъан чекчиле джауну ызындан тюшдюле. Карацупа да, атына миниб, джауну излерге ашыкъды.

Он километр узакълыкъда джетди Карацупа джауну. Чегет таладан ётюб баргъанын кёрюб, чекчи аны ызындан атны бошлады. Шпион гёрохладан атады, алая аны джаны саулай тутаргъа керекди. Алайды чекде адет: мадар тауусулуб къалмаса, джаны саулай тутадыла чекден ётген аманлыкъчыны.

Джау джалан аякъ болуб къачады, терекле джанына бугъунуб атады, алая, къутулур мадары болмагъанын ангылаб, джардан секиреди. Карацупа да, атын къоюб, аны ызындан секиреди—экиси бир-бирине къадаладыла. Джау уллу сюекли, кючлю адамды, Николай Фёдорович Карацупа уа аны къатында гитчеги. Амма, кёбню кёрген, кёб амалны билген джигит чекчи къоркъмайды.

Джау бычакъ бла сермейди Карацупаны, алая эрлай чекчи аны бууунундан бууб, имбашы бла кёлтюрюб, тюз сыртындан урады. Кюреш джерде барады...

Карацупаны тенглери джетгенлеринде, Николай Фёдорович чекни бузгъан аманлыкъчыны къолларын, аякъларын къаты байлаб, аны юсюне олтуруб, джаралы болгъан къолун байлай тура эди.

Аны заставагъа алыб келгенлеринде, Коляны чакъырдыла. Ол командирни кабинетинде олтуруб тура эди.

— Чегетде сен кёрген адам буму эди?

Джауну кёзлерине хыны къараб, джукъ айтмагъанлай, хо деген магъанада башын силкди пионер джашчыкъ.

Аманлыкъчы къутулмады. Пионер Коля аны тутаргъа болушду.

Лайпанланы Рашид.

1. Къаллай ышанларындан ангылады Коля ол адам аманлыкъчы болгъанын?

2. Коляны джууаблары тюзюмю эдиле?

3. Н. Ф. Карацупаны джигитлигинден хапар айтыгъыз.

Уммо бла Умбо-о.

Сарыкзулакъ ийнекни аты Уммох эди.

Бир джолда Уммох акъ бузоучукъ табды. Юйдегиле аны анасындан „урлаб“ кетдиле—бузоуусуз сауулургъа юретир мурат бла.

Кёб ынгырдады ийнек, тесукъа этди джатма тюбюнде, баласын табалмады.

Бузоучукъгъа Умбо-о атадым. Бир сагъат да турмай, ашарыкъ къайгылы болду, бурнун джер-джерге уруб, полда таяджыгыла, болгъанны дардагъан эте башлады.

Ариу айтыб, Уммохну саууб келдиле. Энди ууузну бузоучукъгъа къалай ичиргин? Ары этдик, бери этдик, бурнун челекге тиредик—ичерге унамады: тогъуй билмей эди, эмиб кюрешген болмаса.

Сора къолуму ууузгъа сукъдум, бармакъларымы тышына къаратыб. Умбо-о, бармагъымы эме, ууузну да джута тебреди. Къарнына джукъчукъ баргъанлай, бузоучукъ тирилди, къуйрукъчугъун къалач этиб, челекге бютюн да бек мыллык атды.

Талай кюн озду. Анасы бла баласы, бир-бирин танымагъанлыкъгъа, бири эшикден, бири юйден ынгырдаб, сёлеше тебредиле.

Алай болса да, Умбо-о кесини анасындан мени бек сюе эди. Эшикден киргенлей, юсюме къадалыб, этегими-дженгими эмиб тебрей эди. Къайры барсам, ары барыб, бир юйден бир юйге кириб, ызымдан къалмай эди, сютден тойдургъунчу.

Бир кюн арбазгъа чыгъардым. Уммох, терен ёкюрюб уллу кёзлерин акъ бузоучукъгъа джандырыб тохтады. Бузоу да анга къоркъаракъ къарады.

Ийдим анасына. Уммох ийисгеди, джер-джерине хамхотун джетдирди, ызы бла кѳулакѳ джанын, боюн тѳубюн джалаб тебреди. Умбо-о да илешди, онгсунду.

Джыл кѳзююуне Умбо-о бир ариу тана болду: юсю—чыммакѳ-акѳ, кѳз тѳегереги, аууз тѳегереги—кѳзыл, субай чачын ѳрге кѳлтюрѳб, чыгѳыб келген эки кѳонгур мѳйюзчюгю...

Чотчаланы Магомет.

1. Бузоуну ийнекге нек кѳргюзмедиле?
2. Умбо-о джашчыкѳны нек сюе эди?
3. Ийнек бла бузоу кѳалай танышдыла, не этдиле?

Сѳзле: сарыкѳулакѳ, ынгырдады, тесукѳа, джатма, дардагѳан, уууз, мыллык, хамхот, онгсунду.

„Мен... мен“.

— Анам, мен бюгюн Сюлеменнге иги джетдирдим,—деб кѳзылууурт джашчыкѳ, школдан келгенлей, портфелин да диван джанына быргѳаб, анасына хапар айтды.

— Не ючюн, джашчыкѳ?

— Да не! Хаман махтанады да турады. Омакѳланмасын кѳб.

— Тѳуйюшме, кишиге тийме деб, ненча кере айтханма мен санга?

— Аначыгѳым, аначыгѳым, энди не бир джашчыкѳгѳа, не бир кѳызчыкѳгѳа ѳмюрюмде тиймезме. Сен манга ачуланма, болсунму?—деб анасыны кѳзюне кѳарады. Анасы ышарды. Алая кѳзыб келгени бла тохтаялмайды:

— Энди мен Сюлемен бла ойнарыкѳ тѳюлме. Телевизоргѳа кѳраргѳа чакѳырса да, барлыкѳ тѳюлме. Ол джууаб этген заманда, устазгѳа эштдирмей, мен анга айтырын шыбырдаб турдум да, тѳюнене ана тилден „5“ алды. Эндиден сора бир зат айтсам кѳрюр... Бир кере уа, билемисе, анам, мен болмасам, Сюлеменнге аллай таякѳ тиерик эди.

— Не ючюн?

— Класда ойнай тургъанлай, мерекеб орунла тургъан ящикни атыб ийиб, терезени сындырды да къойду Сюлемен. Бети агъарды, асыры къоркъгъандан къалай этерге билмей, бизге къарады. Класда эки-юч джашчыкъ бар эдик... „Кёрмедик, билмей-биз деб къояйыкъ. Соргъаннга, биз келгеникде да, терезе кёз сыныб тура эди дейик, дедим. Мен айтханнга огъай деб, киши айтмады.

Артда уа устазыбыз къаллай бир кюрешди! Билгенле джукъ айтмадыкъ, билмегенле уа не дерик эдиле? Сора Роза Махмудовна биягъы Мауланнга къадалды. Ол да, джылары келиб, мен тюлме, деб кюреше эди.

„Мен... мен... мен алай этдим, мен былай этдим,“ деб джашчыкъ, хапаргъа болуб, анасыны бети тюрленнгенин эслемеди.

— Бир джолда уа Назифатны ит къабыб къоя эди, мен алай джетмесем...—деб башлагъанлай, анасы:

— Алий, бир джангыз затны айт: Сюлеменни не ючюн урдум дейсе бюгюн?—Джашчыкъ, дагъыда джукъ сезмей:

— Махтанчакъды. Ма аны ючюн. „Мени олум барды, атам муну алгъанды, мен алай-былай этгенме“, дейди да турады. Къалгъанла да, аны тегерегине джыйылыб, ауузларын ачыб анга.

— Махтанчакъды дейсе, алаймыды? Да, махтанчакъла туююлселе, сен да сакъ бол.—Джашчыкъ, кёзчюклерин джандырыб, анасына битди.

— Анам, мен махтанчакъ тюлме.—Анасы джашчыкъгъа джууаб этгинчи, эшик ачылды. Бетчиги да кызыарыб, Сюлемен кирди.

Шаманланы М.

Чубар тауукъчукъ.

I.

Тауукъла барысы сюедиле гаккыларын. Сиз кёргенмисиз ала-ны уягъа къалай киргенлерин, гаккылары къалай излегенлерин? Гаккы табсала уа, кычырыкъ-хахай этиб, къанкъылдаб айланадыла. Асыры къууаннганданды ол.

Чубар тауукъчукъ да этеди алай. Кюн сайын уясына келеди. Уясы уа чардакъдады. Ары басхыч бла миниб барады. Мюйюшде тегерек уячыгъында тюненеги гаккысын кергенлей, юсюне джатады, бурунчугъу бла аны къанат тюбюне кысыб джылытады, эркелетеди, кесини тилинде неле эсе да айтады. Гаккысына тийгенни суймейди. Талай замандан гаккы табыб, къанкъылдай-къанкъылдай, басхыч бла тюшюб келеди.

Гаккыланы бир джерчикде нек табады? Ала кёб болсала, юслерине джатыб, гурт чыгъарлыкъды. „Гурт“ деб нек айтабыз десенг, ол джюджеклерин „гурт-гурт“ деб чакъырады. Аны ючюн „гурт тауукъ“ дейбиз кесине да.

Сора чубар тауукъчукъ джерге тюшгенлей, аны иециги Мурат чардакъгъа ёрлейди, джылы гаккычыкъны алыб келиб, анасына биширтиб ашайды.

II.

Айхай, Мурат да чубар тауукъну гаккысын бек сюеди. Бир кюн ол, ашаргъа кёзю къараб, жангы гаккыны да, зайын гаккыны да алыб келди.

— Мурат, зайынны нек алдынг? Уясында гаккы кермесе, чубарчыкъ къозларыкъ тюлдю,—деди анасы.

— Гаккыгъа ушагъан оюнчакъ тобчукъну салайым аны орнуна,—деди Мурат.—Тели тауукъчукъ нени билликди? Зайынды дер да джатар.

— Къайдам, аны алдаялгъа эдинг,—деди анасы. Башха джары кетиб да къалыр, гаккыларын кишиге табдырмаз ючюн.

Мурат ийнанмады.

— Мен бир керейим къалай боллугъун,—деди да, мияла тобчугъун зайынга салды.

Экинчи кюн тауукъчукъ биягъынлай басхыч бла ёрледи. Мурат а къараб турады. Тауукъ чардакъда кычырды, тёрт жанна сескекли къарады. Сора, къоркъгъанча болуб, ызына тюшюб кетди.

Къозлаб кетди болур деб, Мурат миниб барса—мияла тобчукъ тура, гаккы уа джокъ.

— Хыйлачы тауукъ,—деди Мурат,—алдаб кетди мени!

Андан сора кюн сайын Мурат чардакъгъа къарай турду, гаккы уа джокъ эди. Марлаб да кёрдю чубарчыкъны, къайда къозлагъанын билалмады. „Тауукъчукъ арбазда айланады, аш ашайды... Къозлагъан а къайда эте болур?“—деб сагъышланды.

III.

Тура-туруб, бир кюн тауукъ тас болуб къалды. Изледиле Мурат бла анасы—табсанг къойма, учду-кюйдю, думп болду.

Хо, энди тауукъчукъну не тюкю ашады, не къуш алыб кетди дедиле да, унутуб къойдула. Кертиди, Мурат бушуу этди, зайынын алыб алдагъаным ючюн болду, деб мыдах болду... Алая, не мадары барды: тас этдиле тауукъну!

...Юч ийыкъ чакълы кетди. Мурат къыйналмасын деб, анасы эки акъ тауукъ алды. Алая джашчыкъ аланы чубар тауукъчукъгъа тенг этмей эди.

Бир кюн тенглери къатыш Мурат суу ызына барды. Алайда уа ууакъ кёкенле, сары чыгъанала кёб эдиле.

Чыгъанала тиймесинле деб, ийилиб, джаяу джолчукъну ётюб баргъанлай, „джюу-джюу-джюу“ деген назик тауушчукъла, „гурт-гурт-гурт“ деген тауукъ ийнакълау келди Муратны къулагъына.

Сескекли болуб, джашчыкъ талагъа чабыб чыкъды. Чыкъса уа аллайгъа чыкъсын—талада чубар тауукъчукъ, тегерегинде да сары-къолан джюджекчикле—бир, эки, юч... тогъуз, он!

— Ой-ой-ой!—деди Мурат, нёгерлерин чакъыра.—Бери къарагъыз, тас болгъан тауугъубуз балалары бла айланады!

Джууукъ барама дегенлей, чубарчыкъ, къанатларын джайыб, бойнунда тюклерин кёбдюрюб: „Кър-р-р! Къу-р-р!“—деб эрши къычырды. Джюджекле да аны къатына къысылдыла.

Чыбыкъла алыб, джашчыкъла тауукъну юй таба къыстадыла, акъырын-акъырын арбазгъа сюрюб келдиле.

Муратны анасы сейирсинди. Тауукъгъа джылы аш берди, балачыкълагъа тюй себди.

— Анам, энди мен алдарыкъ тюлме чубар тауукъчукъну!— деди къууанчдан толгъан Муратчыкъ...

Тауукъ гаккыларын чыгъана кёкенни тубюнде джашыртын джыйыб тургъанды да гурт джатханды. Ач болса, къобуб, къурт-чукъла, къамыжакъла ашаб, суу ичиб, дагъыда чабыб келиб, джылы гаккыланы чайкъаб кюрешгенди. Джыйырма бла бир кюнден он джюджекчик чыгъаргъанды, эки гаккысы чириб къалгъандыла. Ма алайды чубар тауукъчукъну хапары.

1. Тауукъчукъ нек кетди уясындан?
2. Тауукъ муратына къалай джетди?
3. Тауукъ бла джюджекдени юсюнден кесигиз билген сейир хапарны айтыгъыз.

С ёзлюк: къанкъылдаб, чубар, чардакъ, басхыч, зайын, оюнчакъ, сескекли, чыгъана, ийнакълау, тюй (тары).

Чынар чана.

I.

Къобан джагъасындагъы элни сабийлери къапхакъ башына басыннгандыла. Алайды къыш сайын. Чана бла учадыла. Чанасы узакъгъа баргъанны тёппеси кёкге джетгенча болады къууангандан.

Тюрлю-тюрлюдюле чанала уа: тырнакълы, кенг джаялы, къангадан, чынардан, эменден, къайындан, кертме терекден, ол огъай, джабышмакъдан этилгенле да. Бир темир чана да барды, алая аны джаратмайдыла: топрагъы ачылгъан джерде неда ташлада учмайды ол. Иги агъач чана уа...

Сабийлени арасында чанасы болмагъанла да бардыла. Ала джалынчакъдыла каналылагъа. Халал тенгле нёгерлерине къызгъанмай бередила учаргъа. Алая гызмар, хыйла джашчыкъла да тубейдиле.

Ууакъ къауум—чанасызла каналыланы ызындан тагъылыб

айланадыла. Бир-бир чаналыла джумушларын да этдиредиле алагъа.

— Эки кере мен учайым, сен чанамы къапхакъ башына чыгъарыб тур, ючюнчю кере сен учарса...

Анга огъай демегенле да бардыла, ёнге Алхаз аллайладан тюлдю. Эки къолун хурджунуна салыб, кёзюююн сакълайды: тамада къарнашы бла аны бир чаналары барды, биледи—Алий, кёзюю джетгенлей, берликди.

Ол алайды. Алая Алхазгъа джетсе кёзюу, чананы къолдан ычхындырлыгъы келмейди. Хар учханы сайын бекден бек кызыб барады. Терс этгенин билсе да, кеси кесин хорлаялмайды. Алай кючлюдю къаныгъыуу. Алийни да къыйнайды халисини алайлыгъы бла.

— Ма, Алхаз. Тёрт кере учарыкъса. Этиучюнгча этме. Кёзююю джетгенлей, берирсе...

— Игитда береме,—дейди Алхаз, ашыкъгъандан сёзге заманы къоратмай.

Алий тёзюмлюдю—сакълайды.

— Энди бир кере учарыкъса, Алхаз!

— Хо, билеме...

Бир, эки да учады Алхаз, алая...

— Энтда бирчик учайым. Чананы кесинг чыгъарырса.

Анга да огъай демеиди Алий. Талай кере чыгъарады чананы къапхакъ башына, алая учхан Алхаз болады: тилесе, хатерсизлик эталмайды Алий.

Эм ахырында, Алийни да бошалады тёзюмю. Чанасын сыйырады, Алхаз а, терс болгъанын биле тургъанлай, кесин тыялмай, джылайды. Алай бек сюеди учаргъа. Мадар табса, эртденден ингирге дери турлукъ эди учуб...

II.

Ол кёзюуде алайтын озуб баргъан къарт атасы, Алхазны джылагъанын кёрюб, аны къатына келеди.

— Не болгъанды, джашым, нек джылайса?

Алхаз, кёзлерин сууукъдан кызаргъан кьоллары бла ууа, ичин тарта тарыгъады:

— Мени... мени чанам джокъду... Алий сыйырады да кьояды-ы...

Акка башын булгъайды.

— Эй, сени огъесе. Джыларгъамы керекди да аны ючюн? Келиб айтсанг эди уа манга... Хы, болдунг энди, джылама. Кел, мен санга кьушча учхан бир чана этиб берейим.

Алхаз, тегерегине джыламуку джугъу кёзлери бла „кёрюрсюз энди“ дегенча къараб, аккасыны ызындан кетеди.

Алхазны къарт атасы чемерди, устады. Бир кесекден сюрме джонгурчхала бурулуб-бурулуб тюшдюле, балта, мычхы, чёгюч таууш Алхазны джюрегин дженгил-дженгил тебдирди. Къараб-къарагъынчы, джангыз бир темир чюй да урмагъанлай, акка чананы хазыр этди. Анга бау джарашдырды.

— Бар энди, джашым. Ойна. Сени чанангы озгъан болса, манга айтырса. Джылауукъ болсанг а, эштмедим деме...—деб акка, Алхазны башын сылаб, эркелетиб ийди.

Алхаз къапхакъ башына къайтыб келгенинде, сабийле тегерегин алдыла—аллай сыйдам, аллай ариу чанасы болгъан джокъ эди. Эм узакъ белгиге джетиучю Томпур а турсунмагъан ауаз бла:

— Ариулугъу уа кертиди, алая мени кертмеден этилген тырнакълымы джетер къарыу къайда анга,—деб, къарны боранлата, шууулдаб къапхакъ тюбюне энди.

Аны къалайгъа джетгенин ышанлаб, Алхаз да учду аны ызындан, ариу акъ чанасына бауурланыб...

Ол къапхакъ башына чыкыгъанында, аны чанасын тилемеген джокъ эди—кишиге бермеди, таб Алийге да.

Арта уа, башхала юйге кетгенден сора, туура кёлюн къандыргъынчы учду. Эм ахырында къалай баргъанына тышындан къараб кёрюр мурат бла, юсюне ауур хуна ташны салыб, къапхакъны башындан энишге джиберди, ызындан тюртюб. Сёдегейине кетди чана—ауду. Тёнгереб баргъан ташны ызындан къанга

сыннганчыкъланы уча барыб тохтагъанларын кёрюб, алджасагъандан сир къатды.

Алий Алхазны юйге чакъыра келгенинде, сыннган чананы юсюне сюелиб, аны джылай тургъанын кёрдю. Ийлыгъыб, тамбла тенгчиклери хыликке этериклерин кёзюне кёргюзюб, джылай эди Алхаз...

Экинчи кюн къапхакъ башына кечирек этиб келди ол. Джангы чанасы да бар эди: энтда акка этген эди. Алийден сора аны тюненеги чанасыны хапарын киши билмей эди. Энди Алхаз кишини да кёзюн къаратыргъа излемейди. Хазырды чанасын кимге да берирге, алая киши тилемейди...

Лайпанланы Рашид.

1. Къаллай чаналаны джаратасыз сиз?
2. Алхазны къылыгъы къалайды?
3. Къаллай джашны джаратмайды Алхазны къарт атасы?

Сёзлюк: гызмар, къаныгъыу, сюрме, алджагъан.

Къачхы чегетде.

Исси джай кюнле кетдиле. Къач келди. Алтын къач деб хар нени былай ариу саргъалгъаны ючюн айта болурла: чапракъла тюрлю-тюрлю бояу алыб, тышындан къарасанг, чегет ала кюйюзча кёрюнеди.

Чегетни ичинде уа хауа тазады, тауушла узакъгъа эштиледиле. Бу кёзюуде анда берекет уллуду. Хар къалайгъа къарасанг—кертме, алма, чёртлеуюк, къарагёген, джабышмакъ такъюзюк, муртху, ит бурун, тюртю, дагъыда башха затла. Ийых кюнледе сохтала устазла бла бирге чегетге экскурсиягъа барадыла. Чегетни ичи сабий тауушладан толады ол заманда.

Бюгюн Махмутну нёгерлери чегетге барлыкъ эдиле. Кёзю къараса да алагъа, ол атасы къатыш капналаны тартдырыргъа Къая Тюбюне чыкъды...

Кюн батаргъа джанлай, Махмут атха миниб, атасы да аны

башындан тартыб, сырҗдан аууб, элге баргъан чегет джолгъа тюшдюле.

Бир кесек келиб, джолдан джанладыла. Къара суудан да ичиб, бет-къол джууб, Махмутну атасы къолуна чечме шкогун алды.

— Кел, джашко, чегетге бир къарайыкъ, чѳртлеуюк да ашарса,—деди.

Атны къара сууну къатында талачыкъда кишенлеб, чегетге кирдиле. Чегетде уа сейир эди. Сѳдегей тийген кюн таякъла, тереклени чапракъларындан ѳтюб, къолан джибек халылача кѳрюне, болгъаннга тамашалыкъ тюрсюн бередила.

— Атты, бу къынгыр-мынгыр ѳсген базыкъ терек не затды?—деб сорады Махмут.

— Эменди ол. Кѳремисе, къалай уллуду? Эмен эм къаты агъачланы бириди, кеси да джюзле бла джылланы джашайды. Майна, ол арлакъдагъы акъ терекни кѳремисе, алтын сынджырчыкълача, ингичке бутакъчыкъларында сары чапракъчыкъла тизилиб, къайын терекчикди ол...

Тѳгерекге сейирсиниб къарай, Махмут атасыны аллында таукел атлаб барады. Бир зат „жак-жак-жак“ деб ачы-ачы къычырды. Джашчыкъ, илгениб, артха туракълады. Атасы, аны джунчугъанын эслеб:

— Ай аман кесинг, неге къоркъаса?—деб, шкогун да къолуна алыб, ѳрге къарады.—Эй, да бу агъач къоянчыкъды да! Къарачы, къалай ариучукъду!

Махмутчукъ ѳрге къарады. Акъ ѳшюнлю, къошун бетли, кесини да тюклю узун къуйрукъчугъу бла—бир ариу джаныуарчыкъ. Ол, ары-бери чаба да тохтай, къайгъылы болуб, бир бутакъдан бир бутакъгъа секире, дагъыда биягъы джерине къайтыб келиб, къулакъчыкъларын ѳрге этиб, „жак-жак-жак“ деб къычырады. Къычыргъаны сайын санчыкълары къалтырагъаны танылады.

Махмутну атасы къоянчыкъны ышаннга алды... Бусагъатдан къоянчыкъны акъ ѳшюнчюгю къан джугъу боллугъу кѳзюне кѳ-

рюнлюб, джашчыкъ кёзлерин къаты къысды, алай болгъанлыкъгъа шкок таууш чыкъмады.

— Бир ишексиз, терекни къууушунда аны балачыгъы бар болур. Къой, джашасын—ёсдюрсюн балачыгъын. Кел кетдик, кеч болгъунчу ёзеннге тюшейик,—деб Махмутну къолундан тутуб, шкогун да имбашына атыб, къара суучукъ таба тебреди.

Махмут бла атасы ёзеннге эннгенлеринде, кеч болгъан эди. Махмутчукъ атасыны чегет джаныуарланы юсюнден сейир хапарларына тынгылайды.

Толгъан ай, акъ булутланы ичин джырыб, джолоучуланы ашыргъанча, чегетли тауланы башында джолгъа джарыкъ тёкдю. Ёзенни кёлекке къабыргъасы уа къап-къарангыды. Андан бир-бирде гылын къушну тауушу чыгъады.

Махмут, кечеги чегетни тауушларына тынгылай, къалкъыр оноу этеди. Эсине агъач къоянчыкъ тюшюб, къууанчлы ышарады. Аны джюрегин къууандыргъан агъач къоянчыкъны сау къалгъаны эди.

Лайпанланы Рашид.

1. Алтын къач деб нек айтадыла?
2. Чегетде не затлагъа тюбедиле Махмут бла атасы?
3. Махмут нек къууана эди юйге къайта туруб?

Башладым.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб тургъан кёкню
Урду да темир табан
Джерге джарыгъын тёкдю!

Ол кюн джыртыучу къушдан
Къутулгъан бир къанатлы
„Хур бол!“ деген тауушдан
Манга саугъа узатды.

Саугъамы алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым,
Асыры къууаннгандан
Джырла джырлаб башладым.

Ёртенланы Азрет.

Кавказ таулары.

Кёкде къылыч тургъан кибик къынгырланыб,
Терк бла тенгизни орталарын алыб,
ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
чегетде чегети, ичинде буулары.
Не къыш, не джай кетмеген къыраулары,
Бир алапат кёрюнеди Кавказны таулары.

Быланы бирлери айырылыб бек ёсюб,
къалгъанланы уа ёсдюрмей башын кесиб.
Каспий тенгизге айланыб къарагъанча,
бу турушу джюрегине джарагъанча,
Къатындан къалтыраб къачхан тосу-джауу
сейир тюлмюд Кавказны Минги Тауу?!

Нёгерлери муну сайлаб, ариу кёрюб,
буздан, къардан юлюш алмай мынга бериб,
„Джангызыбыз“ деб эркелетиб, кийик этиб,
Беш верстадан да артыкъ мийик этиб,
тёгереси да дарманлы таза хауа,
булут бойнундан къучакълаб джангур джауа.

Кёрюннген джер къалмай ол тауну бузлары,
закыйдиле джашлары эмда къызлары!
Малчылыкъны сайлаб алгъанды аталары,

Бираз да окъусала, не эд хаталары?
Ичинде джашагъан халкъла бу тауну
къая ранда ишлейдиле къой бауланы.

Табигъат саугъагъа берген байлыкълары,
чегет чауулланы ичинде джайлыкълары.
Ол тауладады мени да ёсгеним, тауларым,
Башлары тешик, туюю чирик бауларым.
Бу затлары бары мени суюдюрелле.
Эсиме тюшсе, джюрегими „кюйдюрелле“...

Ёртенланы Азрет.

БАШЛАРЫ

ОКТЯБРЯТЛАНЫ ДЖАШАУЛАРЫ

БЛА ИШЛЕРИ

Насыбды ишлеген. <i>Кзулийланы Къайсын</i>	3
Ишленген джашчыкъ. <i>Аппаланы Билал</i>	4
Октябратчыкъ. <i>Шаманланы Медиха</i>	5
Китаб. <i>Шаманланы Медиха</i>	5
Аслан. <i>Хубийланы Осман</i>	5
Гитче комбайнер. <i>Чотчаланы Магомет</i>	7
Кел, кел, ойнайыкъ. <i>Джаубаланы Хусей</i>	8
Биз пионерле боллукъбуз. <i>Джаубаланы Хусей</i>	9

ХУРМЕТЛИ КЪАЧ ДЖЕТДИ

Къач. <i>Хубийланы Осман</i>	10
Колхоз бачхада. <i>Байрамукъланы Д.</i>	11
Къачда. <i>Джаубаланы Хусей</i>	12
Джелчик. <i>Хубийланы Назир</i>	13
Пионер джыр. <i>Бостанланы Хасан</i>	14

ОКТЯБРНЫ КЪУУАНЧЫ

7 ноябрь—улла байрам. <i>Баучуланы Л.</i>	15
Таулуну ауузундан. <i>Ёртенланы Азрет</i>	16
Владимир Ильич Ленин. <i>Н. К. Крупская</i>	18
Октябрны саугъасы. <i>Ортабайланы Тохтар</i>	20

ИГИ НЕДИ, АМАН НЕДИ?

Пионер. <i>Хубийланы Осман</i>	24
Зарядка. <i>Шаманланы Медиха</i>	25
Анам, кеч. <i>Аппаланы Билал</i>	26

Джолда. <i>Капаланы Суюн</i>	27
Гёджеб. <i>Шаманланы Медиха</i>	29
Пионерлик борч. <i>Джазаланы Балыуа</i>	30
Гинджини тарыгыуу. <i>Шаманланы Медиха</i>	31

КЪЫШ КЕЛДИ, СУУУКЪ ТЮШДЮ

Къар джауады. <i>Хубийланы Осман</i>	33
Таулан. <i>Лайпанланы Рашид</i>	34
Малчы къошда. <i>Чотчаланы Магомет</i>	37
Джангы джыл. <i>Джаубаланы Хусей</i>	39
Ёлкам. <i>Шаманланы Медиха</i>	40
Тири джашчыкъ. <i>Чотчаланы Магомет</i>	41

СОВЕТ АСКЕР—АТА ДЖУРТНУ САКЪЛАУУЛУ

Джуртум. <i>Борлакъланы Тохтар</i>	45
Совет Аскерни туугъан кюню. <i>Баучуланы Л.</i>	46
Совет Союзну Джигити Багъатырланы Хурунга. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	47
Суйген Ата джуртубуз ючюн. <i>Багъатырланы Харун</i>	49
Смоленск табада М. А. <i>Шолохов</i> (Кёчюрген <i>Тохчукъланы Х.</i>)	51
Илячин. <i>Хубийланы Абу-Хасан</i>	53
Матросовну джигитлиги	55
Бир кюн сыртда. <i>Лайпанланы Сеит</i>	57
Донда. М. А. <i>Шолохов</i> (Кёчюрген <i>Тохчукъланы Хусей</i>)	58
Саулагъа борч. <i>Хубийланы Осман</i>	60

СОВЕТ ТИШИРЫУЛАНЫ МАХТАУЛУ ИШЛЕРИ

8 Мартда. <i>Ёртенланы Азрет</i>	62
Тиширыуланы кюню. <i>Баучуланы Л.</i>	63
Биринчи илячиннге. <i>Боташланы Абидат</i>	64
Ана. <i>Дибирланы Шамил</i>	65
Анам. <i>Сюйюнчланы Азамат</i>	66

КЪАРАЧЫ, ДЖАЗ БАШЛАНДЫ!

Джаз. <i>Къаракетланы Юсуф</i>	67
Джазында (х а п а р)	68
Баппаханчыкъ. <i>Шаманланы Медиха</i>	71
Усталыкъ керекди	72
Джаз. <i>Биджиланы Асхат</i>	72
Къарылгъашчыкъ. <i>Байрамукъланы Халимат</i> . .	73
Джюджекчик. <i>Чотчаланы Магомет</i>	74

ЛЕНИН БИЗНИ БЛАДЫ

Ильични сабий эмда школ джыллары. <i>А. И. Ульянова</i>	75
Ленинге. <i>Батчаланы Альберт</i>	79
Туугъанды ол ёлмезге. <i>Ёртенланы Азрет</i> . . .	79
Ленинни сабий заманы. <i>А. И. Ульянова</i>	80
Шемшер	81
Ленинни эмен тереги	82
Къызыл наныкъла. <i>Кононов А.</i>	83

РАХАТЛЫКЪ БЛА ШОХЛУКЪ ЮЧЮН

Джарыкъ Май. <i>Хубийланы Осман</i>	86
Биринчи май алгъын бла энди. <i>Е. Ильинадан</i> . .	87
Владимир Ильич мамматлыкъда	89
Къызыл галстук. <i>Хубийланы Осман</i>	90
Совет адам. <i>Эбзеланы Азрет</i>	92

СОВЕТ СОЦИАЛИСТ РЕСПУБЛИКАЛАНЫ СОЮЗУ—БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ

Ата джуртум. <i>Хубийланы Осман</i>	94
Джуртуму сыйы. <i>Баучуланы Л.</i>	95
Къарнаш шохлукъ. <i>Баучуланы Л.</i>	96
Кърал байракъ бла Кърал герб. <i>Баучуланы Л.</i> .	97
Бизни республика Россия. <i>Баучуланы Л.</i>	99
Тамада къарнашха. <i>Капаланы Суюн</i>	100
Карачаевск. <i>Ортабайланы Тохтар</i>	101
Кавказ. <i>Боташланы Абидат.</i>	102
Шохлукъ. <i>Байрамукъланы Халимат</i>	103

Алапат хорлам	105
Бизни элде. <i>Капаланы Суюн</i>	108
Тенгиме. <i>Хубийланы Осман</i>	109

ТАБИГЪАТ. ДЖАЙНЫ КЪУУАНЧЫ

Таякъ джангур. <i>Хубийланы Осман</i>	111
Улакъчыкъ (хапар)	112
Наз. <i>Тамбийланы М.</i>	114
Тубанлы кѣл. <i>Ортабайланы Тохтар</i>	114
Кѣгюрчюн. <i>Чотчаланы Магомет</i>	116
Джай каникуллада. <i>Боташланы Абидат</i>	118
Сюрюучюле	119
Чалкъы чала. <i>Джуккаланы Хусей</i>	120
Галстук болушду. <i>Лайпанланы Рашид</i>	121
Чегетде киштик. <i>Лайпанланы Рашид</i>	123

САБИЙЛЕГЕ КЪОНАКЪГЪА КЕЛГЕНДИЛЕ ДЖОМАКЪЛА

Рахатлыкъны белгиси. <i>Джаубаланы Хусей</i>	125
Кѣкде джюзюучю. <i>Джаубаланы Хусей</i>	126
Башы таракълы. <i>Джаубаланы Хусей</i>	126
Омакъ къонакъ. <i>Джаубаланы Хусей</i>	126
Азаутиш. <i>Джаубаланы Хусей</i>	127
Текечик. (Таурух)	127
Бир ат, бир бѣрю, бир тюлкю. (таурух)	131
Тюлкю бла Турна. (Таурух)	132
Осият. (Таурух)	133
Каска бла Къумурсха. <i>И. А. Крылов</i>	134
Аслан бла тюлкючюк. (Таурух)	135
Къызылкѣз. <i>Шаманланы Медиха</i>	136
Нарт сѣзле	139

КЛАССДАН ТЫШЫНДА ОКЪУЛЛУКЪ МАТЕРИАЛ

Шонай бла Данай. <i>Чотчаланы Магомет</i>	140
Къарт атамы тереги. <i>Къочхарланы Солтан</i>	143
Джелимаууз. <i>Хубийланы Осман</i>	144
Аслан бла итчик. <i>Л. Н. Толстой</i>	147

Джаныуарланы шохлукълары. <i>П. Мантейфель.</i>	148
Маймулла. (<i>Сабий календардан.</i>)	148
Ётюрюк айтма. <i>Ортабайланы Т.</i>	150
Бочха. <i>Дибирланы Ш.</i>	150
Аскерге ашырадыла. <i>Хубийланы О.</i>	151
Юч аякълы ит. <i>Ёзденланы Б.</i>	152
Душман къутулмады. <i>Лайпанланы Р.</i>	154
Уммо бла Умбо-о. <i>Чотчаланы М.</i>	157
„Мен... мен...“ <i>Шаманланы М.</i>	158
Чубар тауукъчукъ. <i>Чотчаланы М.</i>	159
Чынар чана. <i>Лайпанланы Р.</i>	162
Къачхы чегетде. <i>Лайпанланы Р.</i>	165
Башладым. <i>Ёртенланы А.</i>	167
Кавказ таулары. <i>Ёртенланы А.</i>	168

Мусса Кёккезович Эльканов
Лейла Исмаиловна Караева

РОДНАЯ РЕЧЬ

Учебник для второго класса

Третье издание

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев

Художник Ф. И. Марков

Художественный редактор М. П. Бертник

Технический редактор Г. М. Хомякова

Корректор К. А. - К. Салпагарова

Сдано в набор 2-X-1976 г.
Подписано в печать 1-11-1977 г.
Формат 70x90 ¹/₁₆. Физ. п. л. 11.
Усл. п. л. 12,8. Уч.-изд. л. 8,25
Заказ 3175. Тираж 6000 экз.
Цена 16 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати
Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.

25171